

BÁLINT MÓNICA – KÖLLŐ JÁNOS

A gyermeknevelési támogatások munkaerő-piaci hatásai

A tanulmány a gyes, gyed és gyet hatását vizsgálja a kisgyerekes anyák munkavállalására a KSH Munkaerő-felvételéből épített panel adatbázis (1993–2005) felhasználásával. A gyermektámogatások igénybevétele növekvő arányú, nemzetközi összehasonlításban rendkívül hosszú, a támogatás melletti munkavégzés aránya csökkent, az igénybevétel hosszát növelték a szabályozási változások. A hosszú kihagyásból eredő kereseti veszteség jelentős. Háromszorosára nőtt az alacsony iskolázottságú, a munkapiachoz nem kötődő igénybevevők aránya, a rendszer ma már nem tekinthető egyértelműen a munkától való távollétet támogató programnak. Ezekkel a kimutatható munkapiaci hátrányokkal – továbbá a rendszer rendkívül magas költségeivel – szemben nem állnak meggyőzően bizonyított termékenységi és gyermekjóléti előnyök.

1. Bevezetés

2007 májusában, a szokásos éves látogatásáról hazatérő OECD-küldöttség a gyermektámogatási rendszer – munkapiaci megfontolásokat szem előtt tartó – felülvizsgálatát javasolta Magyarországnak, amit a kormány nevében nyilatkozó pénzügyminiszter határozottan visszautasított. A márkás kiállítás egy, a nyugati mintától élesen elütő rendszer mellett a tárgytól függetlenül is szokatlan, az adott esetben pedig – a nemzetközi szervezet ajánlását megalapozó statisztikai adatok ismeretében – kifejezetten meglepő. Az OECD Családi Adattára¹ szerint (a) valamennyi tagország közül Magyarország költ legtöbbet a kisgyerekes szülők otthonlétét támogató transzferekre, egy-egy megszülető gyermekre vetítve, a kiadást az egy főre eső GDP százalékában mérve. A magyar kiadási szint az OECD-átlag háromszorosa, az osztrák érték közel duplája, a svéd szint másfélszerese. (b) A három évesnél fiatalabb gyerekek nagyon kis része jár bölcsődébe (a kelet- és dél-európai, török és mexikói gyerekekhez hasonlóan). Ennek megfelelő képet mutatnak a foglalkoztatási adatok. (c)

1 OECD Family Database 2007, <http://www.oecd.org/dataoecd/46/13>

TANULMÁNYOK

Míg a női foglalkoztatás szintje csak kevéssel marad el az OECD átlagától², az anyáké valamennyi tagország közül Magyarországon a legalacsonyabb. (d) A 0–2 éves gyereket nevelő anyák foglalkoztatási rátája a legalacsonyabb, a 3–5 éves gyereket nevelőké pedig a második legalacsonyabb az OECD-ben (Szlovákia után). Nálunk a legszélesebb a rés a 0–2 éves kisgyereket, illetve a nagyobb (6–16 éves legfiatalabb) gyereket nevelő anyák foglalkoztatási rátái között.³

Nem valószínű, hogy a határozott kiállást a szakmai meggyőződés magyarázná, s hogy akadna szakember, aki a jelenlegi gyermektámogatási rendszert (GYTR)⁴ páratlanul hatékony, a népesedéspolitikai, gyermekjóléti és munkapiaci funkciókat kivételesen szerencsésen ötvöző megoldásnak tartaná, melynek fenntartására érdemes a nyugati világban megszokott összeg többszörösét költeni. A gyermektámogatási rendszert a Kádár-korból örököltük, a rendszerváltás utáni nagyobb reformjai (1995, 1999–2000) egyértelműen ideológiai indíttatásúak voltak, mint azt Ignits–Kapitány (2006) és Szokolczai (2005) meggyőzően bemutatják. Sem a gyermektámogatásokra szociális segélyként tekintő álláspont képviselői, sem az aktív népesedéspolitikai támogatói és a hagyományos családmodell hívei, sem a meglévő rendszert pragmatikusan alakító politika gyakorlói nem büszkélkedhetnek azzal (miként e fejezet szerzői sem), hogy akár csak nagy vonalakban tudnák, milyen népesedési, gyermekjóléti és munkapiaci hatásokkal jár ennek az egyedülálló rendszernek a fenntartása: hogy a készpénzes családi támogatások növelik-e a termékenységet, az anya hosszú otthonléte megfelelően – a bölcsődénél hatékonyabban – szolgálja-e a harmadik vagy negyedik életévében lévő gyermek értelmi és érzelmi fejlődését, hogy milyen egyéni és társadalmi következményekkel jár, ha az anya tartósan (a bölcsődei hálózat leépülése óta legalább részben *kényszerűen*) kimarad munkából. E kérdésekről hazai kutatások – kevés kivétellel – adatok hiányában nem is folyhattak.

Ebben a tanulmányban a rendszert munkapiaci szempontból vizsgáljuk, csak röviden térünk ki a népesedési és gyermekjóléti hatásokra.⁵

A *termékenységi* idősorok egyszerű szemrevételezése alapján az a sejtés fogalmazható meg, hogy a gyes (1967) illetve a gyed (1984, 2000) bevezetése növelte a szülési kedvet (Tárkányi 2002), vagy legalábbis befolyá-

² Jólal magasabb, mint Dél-Európában, de sokkal alacsonyabb, mint Nyugat-Európában.

³ Az (a)–(d) pontokhoz lásd az adatbázis PF7.2, PF11.1., LMF2.1. és LMF2.2. számú ábráit!

⁴ A általunk összefoglalóan gyermektámogatási rendszerként említett gyed, gyes, gyet egy kiterjedtebb támogatási rendszer részét képezi, a családi pótlék, a terhességi-gyermekágyi segély, a gyerekek utáni adókedvezmény, babakötvény stb. mellett, melyeket leggyakrabban családtámogatási rendszernek nevez a szakirodalom.

⁵ A tanulmány az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében készült, az Európai Unió és az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány támogatásával. Rövidebb változata megjelenés alatt áll a Fazekas et al (szerk., 2007) kötetben. A szerzők ezúton köszönik Herczog Mária segítő megjegyzéseit.

solta a szülések ütemezését.⁶ Ignits–Kapitány (2006, 388) szerint „komoly empirikus érvek szólnak mind az általános juttatások, mind a kieső munkajövedelemhez kapcsolódó kompenzáló juttatások pozitív [termékenységi] hatása mellett”. Ezt az állítást azonban nehéz lenne megvédeni az idősorok közötti oksági kapcsolatok módszertanával foglalkozó szakemberek előtt. „Vizuális inspekció” alapján nem dönthető el, hogy a családpolitikai lépések és a termékenység együttmozgása mögött oksági kapcsolat húzódik-e meg, vagy közös függésről van szó (például arról, hogy a jó gazdasági kilátások egyidejűleg javítják a szülei kedvet és teremtenek forrást ambiciózus népesedéspolitikai intézkedéseknek, a rossz konjunktúra pedig a szülések elhalasztásához és költségvetési megszorításokhoz vezet), valamint hogy szignifikáns és erős-e a népesedéspolitikai lépések hatása. Megalapozottabb következtetések vonhatók le az ökonometriai elemzésből. Gábos (2003) illetve Gábos–Gál–Kézdi (2005) makro-idősorot használó, Granger-okszági elemzéssel kiegészített becslései szignifikáns hosszú távú termékenységi hatást mutattak ki: a készpénzes családtámogatások egy százalékkal magasabb szintje 0,2–0,25 százalékos növekedést eredményezett a teljes termékenységben Magyarországon, az elmúlt négy évtizedben. A becsült rugalmasság alapján úgy számíthatjuk, hogy még a készpénzes támogatások *megduplázása* sem eredményezne többet, mint a jelenlegi 1,3-as gyerekszám 1,6-ra emelkedését. Továbbá természetesen, eldönthetetlen, hogy kiválthattak volna-e ugyanilyen termékenységi hatást másfajta, rövidebb átfutású, vagy más formájú támogatások is. Arról ugyanis nincs szó, hogy a szülei kedv kizárólag az anya hosszú távollétét támogató programokkal emelhető. Svédország például egy olyan, a magyar GYTR-rel homlokegyenest ellenkező szellemiségű támogatási rendszerre áttérve ért el népesedéspolitikai fordulatot, melynek vezérfonala, hogy a *dolgozó nőket* támogassa a gyermeknevelésben, jól kiépített bölcsődei hálózattal, az otthonlét kötelező (a támogatás feltételül szabott) megosztásával a szülők között, az egyénhez (és nem a családhoz) kötött támogatásokkal, valamint a nemek közötti egyenlőséget (és nem a hagyományos feleség- és anyaszerepet) hangsúlyozó közbeszéd erősítésével (Hoem 2005).⁷

Az anyasági és gyermektámogatásoknak a *gyermek fejlődésére gyakorolt* hatásáról Magyarországon semmilyen, kvantitatív eredményekre jutó empirikus kutatás nem folyt. A szintén nem nagyon gazdag nemzetközi irodalomból azonban arra következtethetünk, hogy az anya korai vissza-

6 Maguk a demográfusok is megosztottak abban a kérdésben, hogy a támogatások tartósan vagy csupán átmenetileg emelték-e a termékenységet. Ez utóbbi nézet később „... függetlenedett szaktudományos gyökereitől, demográfus körökben vissza is szorult, ám napjainkban is találkozhatunk vele. Támogatói azonban – akik általában nem demográfusok – ezzel a gyakorlatias érveléssel sok esetben magának a pronatalista népesedéspolitikai célknak a legitimitását vonják rejtett módon, ideológiai konfliktusok felvállalása nélkül kétségbe”. (Ignits–Kapitány 2006, 388). Az alábbiakban az ideologikus bírálatról tartózkodva csakis módszertani kételyeket fogalmazunk meg.

7 Ebbe még olyan szimbolikus – nem takarékosági okokból, hanem a nemek közti egyenlőség hangsúlyozására elhatározott – gesztusok is beletartoztak, mint az özvegyi nyugdíj intézményének felszámolása.

térése a munkába hátráltatja a gyermek fejlődését.⁸ Ruhm (1998) és Tanaka (2005) nemzetközi összehasonlításai szerint a hosszabb fizetett távollétet biztosító országokban alacsonyabb a gyermekhalandóság. Berger–Hill–Waldfogel (2005) mikroadatokon alapuló amerikai kutatása szintén a hosszabb távollét pozitív hatására utal, de érdemes hangsúlyozni, hogy a „hosszú” jelzőt az egy évnél hosszabb távollétre alkalmazták. A szülés előtt dolgozó nők 63 százaléka tért vissza a szülést követő 12 héten belül dolgozni, és majdnem a felük teljes munkaidőben. (Összehasonlításként, a magyar GYTR-igénybevevők 4.8 százaléka tért vissza ennyi idő alatt 1993–2005-ben, ebből 4,2 százalék teljes munkaidőben.) Az eredmények azt mutatják, hogy a gyerekek fejlődésére, egészségére negatív hatással van az anya szülés utáni korai visszatérése: kisebb arányban részesülnek rendszeres orvosi vizsgálatban, ritkábban szoptatják őket, vagy ha igen, akkor kevesebb ideig, és sokkal gyakoribbak a magatartási problémák. Ezek a negatív hatások még erősebbek azoknál a gyerekeknél, akiknek az anyja teljes munkaidőben tér vissza dolgozni. Waldfogel et al. (2002) és Kamerman (2000) a gyermek egyéves kora alatti munkábaállás esetén szintén negatív hatásokat mutattak ki. Gregg és szerzőtársai (2005) másfél éves kor alatt gyenge negatív hatást tapasztaltak, másfél éves kor után azonban nem találtak összefüggést az anya munkavállalása és a gyermek fejlődése között. A Dex–Ward (2007) szerzőpárosnak a brit Millennium-kohorszon végzett kutatása szerint azoknak az anyáknak a gyermekei, akik soha nem dolgoztak, az átlagosnál lassabban fejlődtek, de más munkatörténetek összehasonlításakor nem találtak eltérést. Nem járt hátrányos következményekkel a gyermek fejlődésére a munkavégzés a gyermek 10 hónapos kora után, a rugalmas munkaidőben végzett munka pedig még 10 hónapos kora előtt sem.

Összességében, ezek a tanulmányok a *korai* (az Egyesült Államokban többnyire nagyon korai) visszatérés kockázataira hívják fel a figyelmet, de arra utalnak, hogy ezek a kockázatok sokkal kisebbek, ha a visszatérés a gyermekek egy vagy másfél éves kora utáni időszakra esik. Ellenpéldaként Baker–Gruber–Milligan (2005) tanulmányát említhetjük, akik a quebeci bölcsődei utalványkísérletet elemezve az agresszió, a félelem, az idegesség és a hiperaktivitás magasabb szintjét mutatták ki a bölcsődébe járt 2–4 éves gyermekek körében.⁹

Arról, hogy milyen hatással jár a gyermek és az anya jóllétére a magyar GYTR-ben jellemző rendkívül hosszú távollét, nem születtek (és a magyarhoz hasonló támogatási rendszerek hiányában¹⁰ nem is születhet-

⁸ Zömmel az itt is hivatkozott írásokra támaszkodva, alaposabb irodalmi áttekintés jelenik meg a Munkaerő-piaci Tükör 2007 (MTA KTI – OFA) évkönyvben, Benedek Dóra tollából.

⁹ Úgy gondoljuk, hogy a felsorolt tünetek egy része esetében (agresszió, hiperaktivitás) nem egyértelmű, hogy magatartási zavarról, vagy inkább a bölcsődében elsajátított társadalmi skillek-ről van-e szó, továbbá, nyitott kérdés, hogy ezek a tünetek vajon nem jelennek-e meg ugyanígy egy későbbi életkorban – az óvodával vagy az iskolával való találkozáskor – a kontrollcsoportban is.

¹⁰ Az OECD-ben a fizetett szülői távollétre fizetett teljes segélyösszeg (full-time equivalent parental leave: hetek száma szorozva a kifizetés/átlagkereset aránnyal) Magyarországon a legmagasabb. Lásd a már idézett OECD forrás PF7.1./C ábráját! A magyar GYTR leginkább a románhoz hasonlítható.

tek) kvantitatív eredmények. Magyarországon a *harmadik életévben* lévő, legkisebb gyermek esetében az anyák mindössze 14 százaléka dolgozik, és ez az arány még a *negyedik életévben* lévő legkisebb gyerek esetén sem haladja meg a 45 százalékot (1993–2005-ös átlagos adatok a MEF alapján). Bár a szakemberek között nincs egyetértés az otthoni nevelés „optimális” hosszát illetően (Herczog 2007), a rendelkezésre álló eredmények és vélemények alapján annyi bizony állítható, hogy a harmadik és negyedik otthon töltött évnek a gyermek fejlődésére gyakorolt pozitív marginális hatása *sokkal* kisebb, mint az első két évé, ugyanakkor a szakszerű intézményi gondozás és nevelés hozama a korábbi évekenél *sokkal* nagyobb.¹¹

A *munkapiaci hatások* pontos felméréséhez olyan, kifejezetten e célra irányuló adatfelvételre lenne szükség, amely rögzíti, hogy mikor született a gyerek; dolgozott-e az anya a szülést megelőzően; ha dolgozott, mikor hagyta el a munkahelyét; ő vagy az apa mikor, milyen támogatásokat vett igénybe; az igénybevevő mikor tért vissza a munkába; ha nem tért vissza, miért nem, és most mit csinál; ugyanoda tért-e vissza, ahonnan eljött; mennyit keresett a szülés előtt és után; ki vigyázott a gyerekekre a gyes alatt és után, és a többi. Egy érett demokrácia döntéshozói és kutatói valószínűleg el se hinnék, pedig igaz: *a folyamatosan mintegy negyedmillió embert támogató rendszerről a működésének negyven éve alatt egyetlen ilyen igényű adatfelvétel sem készült.* Hozzávetőlegesen százhuszmillió havi támogatást, több ezer milliárd forintot fizetett ki a magyar költségvetés gyesre–gyedre anélkül, hogy akár csak egyszer rászánt volna mondjuk tizenötmillió forintot egy hatástanulmányokat megalapozó kérdőíves felvételre. Annyi pénzt, ami nagyjából megfelel a gyesen, gyeden és gyeten *töltött idő egy órájára* kifizetett összegnek.

Az itt következő elemzés a KSH Munkaerő-felvételén (MEF) nyugszik. A MEF a munkapiaci részvétel felmérésére irányuló adatfelvétel, ami csak korlátozottan használható a GYTR tanulmányozására.¹² Nehezen és pontatlanul állapítható meg, hogy a megfigyelt családban ki kinek a gyereke, melyik gyerekekkel van gyesen a szülő. Nyilvánvalóan pontatlanok a támogatási formára (gyes, gyed vagy gyet) vonatkozó válaszok. Nem tudjuk, mikor kezdődött a gyes vagy a gyed. Csak a megfigyelés előtti utolsó munkaviszony megszűnésének évét és hónapját ismerjük, és nem a szülés előttiét. A minta ilyen célokra túl kicsi, és még sorolhatnánk. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a teljes kollektív tudatlanság viszonyai között a MEF-ből származó elemi információk is hasznosak lehetnek.

11 „...nagyjából 18 hónapos kortól kezdődően a fejlődési törvényszerűségek megkívánják a korcsoportú gyerek-közösséget, a szakmaiságot a gyerekekkel együtt lévő felnőttektől. Hiszen a tanulási, fejlődési folyamatok támogatást, alkalmasint segítséget igényelnek, amihez szakismeret szükséges. A szülői gondoskodás, szeretet, odafigyelés ezt nem pótolja” – írja Bass-Darvas-Szomor (2007) még nem publikált tanulmánya.

12 Ez nem vonatkozik a kisgyerekes anyákra irányuló eseti kiegészítő felvételekre, melyek elsősorban a munkavállalási *szándékokról* és a munkapiaci *várakozásokról* adnak képet. A kiegészítő felvételek alapján több alapos elemzés is született: Lakatos (1996), Frey (2001, 2002). Ezek azonban nem pótolják az igénybevételi arányokra és a tényleges munkapiaci kimenetekre vonatkozó vizsgálatot.

2. A gyēs–gyed mint munkapiaci intézmény

A gyēs, gyed és gyet nem egyszerűen gyermektámogatások (GYT), hanem a nem dolgozó nők anyagi támogatásának kiemelkedően legfontosabb formáját is jelentik, 40 éves kor alatt. Ezt mutatja az 1. ábra, amely az életkor függvényében ábrázolja a nem foglalkoztatott női népesség megoszlását különböző, egymást kizáró transzferek között 2003-ban. Látható, hogy a GYT – és később a rokkantnyugdíj – sokkal fontosabb támogatási forma, mint a munkanélküli járadék vagy a rendszeres szociális segély.

1. ábra A 15–62 éves nem foglalkoztatott női népesség megoszlása a kapott támogatás szerint, különböző életkorokban

Az ábrán látható görbék simítása olyan multinomiális logit függvénnyel készült, melynek bal oldalán a segélytípus (6 kimenet), jobb oldalán az életkor és az életkor négyzete szerepelt. Járadék: munkanélküli járadék. RSZS = rendszeres szociális segély. Az „egyik sem” kategóriában szereplők részesülhettek másfajta, itt nem szereplő támogatásokban.

A GYT esetében is felmerülnek a munkanélküli segélyezésben jól ismert ösztönzési hatások. Közvetlenül a gyermek születése után a vele való foglalatosság haszna nyilvánvalóan felülmúlja a munkavállalástól várható hasznosságot, de a gyerekneveléssel és otthonléttel járó öröm, elégedettség és anyagi megtakarítás idővel csökken. Egy bőkezű GYTR időben kitolja azt a pontot, ahol az egyébként „foglalkoztatáshoz szokott” anya közömbössé válik az otthonlét folytatása és a munkavállalás között.

A GYT igénybevételének optimális hossza nemcsak az otthonlétet támogató transzferek nagyságától és hosszától függ, hanem a munkavál-

lalás hasznát meghatározó tényezőktől is: a bértől, a munkavállalási költségektől, valamint a munkavállalással járó, nem pénzbeli előnyöktől. Az anyáknak nyújtott támogatások nemcsak az előbbire, az utóbbira is irányulhatnak, például bölcsődék, otthoni felügyelet, vagy utazási és bértámogatások formájában. A munkavállalás és otthonlét esetén *egyaránt* igénybe vehető támogatások (mint a családi pótlék, a nevelési illetve gyermekvédelmi segély, vagy 2006-tól a gyés) az *otthonlét* értékét növelik: másfajta nem munkából származó jövedelmekhez hasonlóan csökkentik az egyén optimális munkaóra-kínálatát.

A hosszú fizetett távollétet biztosító GYTR-ek munkapiaci hatásait az általunk ismert kutatások – az elméleti várakozásnak megfelelően – egyöntetűen negatívnak találták abban az értelemben, hogy hosszabb és bőkezűbb gyermeknevelési segély esetén az anyák hosszabb időre válnak ki a munkából. A természetben nyújtott – többnyire a munkavállalás költségeit csökkentő – támogatásoktól ezzel ellentétes hatást várunk, és a nemzetközi összehasonlító adatok alá is támasztják a várakozást: míg a készpénzes támogatások csökkentik, a természetben nyújtottak növelik a női munkapiaci részvételt (Scharle 2007).

A készpénzes támogatásoknak létezhetnek empirikusan nehezen megragadható *pozitív munkapiaci hatásai* is. Mint másfajta munkanélküli segélyek esetében, itt is felmerülhet, hogy a támogatás javítja a munkavállaló-munkahely párosítások (match) minőségét: a segélyek – azon keresztül, hogy hosszabb és intenzívebb álláskeresést tesznek lehetővé – kiárazzák a piacról a legkevésbé termelékeny munkahelyeket (Mortensen–Pissarides 1999, Acemoglu–Shimer 1999, Pissarides 2000). Látni fogjuk azonban, hogy a magyar esetben a gyestről munkába visszatérők bére szignifikánsan alacsonyabb, mint a megfigyelhető jegyeikben hasonló társaiké (és ez az endogén szelekció figyelembevételé után is igaz marad), úgy gondoljuk ezért, hogy az emberi tőke kopásából adódó *negatív*, illetve a (potenciálisan) hosszabb álláskeresésnek köszönhető *pozitív* termelékenységi és bérhatások közül az előbbiek dominálnak.

A magyar GYTR a munkától való hosszas inaktív távollétet támogató rendszerként indult. A gyakori változások elsősorban nem abban álltak, hogy a GYTR ugyanazon személyeknek hol ilyen, hol olyan feltételekkel nyújtott támogatást, hanem abból, hogy többször és nagymértékben változott a támogatottak köre. A gyed feltétele mindvégig a megelőző munkavállalás volt, a gyésre és gyetre jogosultak köre azonban többször is módosult. A legfontosabb változásokat az általunk vizsgált időszakban (Ignits–Kapitány 2006 2. táblázatát követve) a következőképpen foglalhatjuk össze:

TANULMÁNYOK

1. táblázat A gyed, a gyed és a gyet jogosultsági feltételei 1992–2005-ben

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Gyed	M	M	M	M	–	–	–
Gyes	M	M	M	M	J	J	J
Gyet	–	MJ	MJ	MJ	MJ	MJ	MJ
Rezsimek	1	1	1	1	2	2	2

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Gyed	–	M	M	M	M	M	M
Gyes	A	A	A	A	A	A	A
Gyet	A	A	A	A	A	A	A
Rezsimek	3	4	4	4	4	4	4

M: előzetes munkaviszonyhoz kötött. J: jövedelemvizsgálathoz kötött. A: alanyi jogú.
–: nem létezett.

A Bokros-csomag a *gyed* eltörlésével és a *gyes* jövedelemvizsgálathoz kötésével szűkítette, az előzetes munkaviszony feltételének eltörlésével azonban jelentősen tágította a jogosultak körét. Az 1996–98-ban érvényes rendszer lényegében *szociális segélyként* értelmezte a *gyest* és *gyetet*. Az Orbán-kormány előbb alanyi jogúvá tette ezeket (1999), majd újból bevezette a *gyedet* (2000). Az akkor kialakult jogosultsági feltételeken a 2002 óta kormányzó szocialista-liberális koalíció nem változtatott.

Ugyanakkor a közelmúlt kormányai igyekeztek enyhíteni a választási kényszert a munkavállalás és az inaktív otthonlét között. A munkavégzést a *gyed* alatt mindvégig tiltották, a *gyes* alatt azonban részmunkaidőben engedélyezték, a gyermek másfél éves korától, 1990-től kezdve. Fokozatosan lehetővé vált a teljes munkaidős foglalkoztatás is, otthoni munkavégzés esetén 1999-től, feltétel nélkül pedig 2006 januárjától. Ez utóbbi lépéssel a *gyes* közgazdasági értelemben megszűnt, ma csak a jogi szabályozásban van különbség a családi pótlék és a *gyes* között, a reformmal voltaképpen egy „orrnehéz”, a gyermek hároméves koráig bőkezűbb támogatást nyújtó családi pótlék jött létre. Kifejezetten a munkától való átmeneti távollétet finanszírozó programnak ma már csak a *gyed* (valamint az itt nem vizsgált terhességi-gyermekágyi segély, *tgyás*) tekinthető.¹³

Az egymást követő szabályozási változások hatásának egyenkénti felméréséhez, mint említettük, nem álltak és ma sem állnak rendelkezésre adatok. Az alábbiakban ennél sokkal kevesebbre vállalkozunk. Arra hívjuk fel a figyelmet a MEF durva adatainak segítségével, hogy 1993-tól napjainkig a szabályozási változások hatására a gyermektámogatásokat egyre többen, egyre hosszabb ideig vették igénybe. Többszörösére nőtt a munkatapasztalattal nem rendelkező, alacsony iskolai végzettségű igénybevevők száma. A GYTR ma már csak részben tekinthető a munkától való ideiglenes távollétet támogató rendszernek. A munkavégzést ösztönző szabályozási változások ellenére a támogatottak egyre kisebb

13 Sajnos, a Munkaerő-felvétel nem tartalmaz a terhességi-gyermekágyi segélyre, illetve általában a gyesen, gyeden és gyeten kívüli egyéb támogatásokra vonatkozó adatokat.

része végez jövedelemtermelő munkát. A munkapiachoz kötődő rétegek-nél a munkából való hosszú – átlagosan négy és fél évet is meghaladó – kimaradás jelentős emberi tőkevesztéssel jár. Az igénybevétel hosszát erősen befolyásolják a kisgyerekes nők munkapiaci kilátásai és munkavállalási költségei, ami arra utal, hogy ez utóbbiak csökkentésével rövidíteni lehetne a GYT igénybevételét, és csökkenteni a tartós otthonlétből eredő veszteségeket.

3. Gyermektámogatások a munkaerő-felvételben

A MEF-nek óriási előnye az adminisztratív adatokhoz képest, hogy nemcsak az igénybevevőkről tartalmaz információt, továbbá, hogy a minta tagjairól és környezetükről sokféle tartalmas adattal szolgál. Az itt használt mintában a MEF-ben 1993–2005-ben megfigyelt 15–40 éves nők szerepelnek, akiket a családi állapotuk szerint „feleség”, „élettárs”, „egy szülő gyermekkel”, vagy „gyermek” kategóriába soroltak be, és a legkisebb gyermekük életkora t időpontról $t+1$ időpontra maximum 2 évet nőtt. Egy-egy egyén maximálisan hatszor szerepel a negyedévenként megismételt felvételben, tehát maximálisan másfél évig követhető. A panelminta 678 420 negyedéves megfigyelést tartalmaz, melyek 155 507 egyénhez tartoznak. A megfigyelési egység egy személy történetének egy kis, negyedéves darabkája, amely azt mutatja, hogy a megfigyelt személy demográfiai és munkaerő-piaci tulajdonságaiban történt-e valamiféle változás a t hullámról a $t+1$ hullámra. Ismerjük a kérdezettek korát, iskolázottságát, családi állapotát, lakóhelyét és munkapiaci státusát, hogy kaptak-e az adott negyedévben gyest, gyedet vagy gyetet. Közvetett úton meghatároztuk az együttélő gyerekek számát és korát. A panelszerkezetnek köszönhetően megállapítható, hogy a kérdezett kilépett-e a GYTR-ből a t és $t+1$ -dik negyedév között, és a kilépést követően dolgozott-e. Három kérdést vizsgálunk: a GYTR igénybevételét, a GYTR alatti munkavégzést, és a GYTR-ből (gyesről) való munkába lépést.

A panelban szereplő, az elemzés során használt változókat az alábbiakban foglaljuk össze. *Demográfiai változók*: nem, iskolai végzettség, életkor. Az életkor a kérdészetéig betöltött életkor, amit 1993–1998 között a változót a születési dátum (év, hó, nap) és a felvétel hónapjának 15. napja közötti különbségként számítottuk, mivel a felvétel napját nem rögzítették, 1999-től viszont a pontos életkori értékeket mutatja a változó. *Háztartási szintű változók*: a 0–7 éves és 0–4 éves gyermekek száma, a legkisebb gyermek életkora. *Munkaerő-piaci jellemzők*: Munkaerő-piaci státus, melynek kategóriái: teljes munkaidőben és részmunkaidőben foglalkoztatott, munkanélküli illetve inaktív az ILO–OECD meghatározás szerint. A változót létrehoztuk a megfigyelés t . és $t+1$. időpontjára is. A jelenlegi munka kezdetétől a felvétel időpontjáig eltelt hónapok illetve évek száma. Az utolsó munka megszűnésétől a felvétel időpontjáig eltelt hónapok illetve évek száma, amit 1997-től kérdezték meg. A *települési és kistérségi mutatók* az MTA KTI Regionális adatbázisából származnak.

4. Igénybevétel

A négyéves kort be nem töltött legkisebb gyerekekkel együtt élő *anyáknak* a 15–40 éves *női népesség belüli* aránya 1993 és 2005 között erőteljesen csökkent, ma az érettségizetteknél és a diplomásoknál nagyjából 16 százalékra, az érettségivel nem rendelkezőknél 19 százalékra, összességében valamivel több mint 17 százalékra tehető. A közülük GYT-t igénybe vevők aránya folyamatosan növekedett, durván hatvanötől hetvenöt százalékra. Az aránynövekedés különösen gyors volt a Bokros-csomag után illetve az Orbán-kabinetnek az ezredfordulón hozott intézkedéseit követően. Az előbbinek köszönhetően tömegesen kerültek a rendszerbe a munkaerőpiachoz lazán kötődő, alacsony jövedelmű nők (az ebből adódó növekedés meghaladta a gyed eltörléséből és a gyés jövedelemfüggővé tételéből adódó csökkentést). A gyed újbóli bevezetése és a jövedelemteszt eltörlése újabb aránynövekedéshez vezetett. Míg 1995 előtt az iskolázottak között volt magasabb az igénybevételi arány, 1995-től 2004-ig az érettségivel nem rendelkezők körében vettek többen igénybe GYT-t. A Bokros-csomag megszorító és az Orbán-féle reformok megengedő intézkedéseinek nyomai világosan felismerhetők az iskolázott rétegekre vonatkozó görbén.

2. ábra A 0–4 éves gyereket nevelők aránya a 15–40 éves nők között (A panel), valamint a közülük gyesen, gyeden vagy gyeten lévők aránya (B panel)

(A panel)

(B panel)

Miközben a GYT igénybevételeiben alig van különbség iskolázottság szerint, a támogatás formájában jelentős az eltérés. Ezt a jelenlegi, 2000 utáni rezsim átlagos adatain mutatja be a 2. táblázat.

2. táblázat A GYT igénybevevők megoszlása a GYT típusa szerint 2000–2005-ben

Iskolázottság*	A legkisebb gyermek					
	első életévében van		második életévében van		harmadik életévében van	
	magas	alacsony	magas	alacsony	magas	alacsony
Gyed**	59,8	32,7	52,7	29,5	16,6	10,4
Gyes	38,3	63,3	45,6	66,5	80,7	84,5
Gyét	1,9	4,1	1,7	4,0	2,7	5,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
GYT-t kap ***	80,4	81,2	92,1	88,8	82,6	84,2

* Magas iskolázottság: érettségizett vagy diplomás

** Gyed a gyermek második életévének betöltéséig kapható. A harmadik életévükben lévő gyerekek szüleinél két okból adódhat nullánál magasabb érték a gyeden lévőkre. Egyfelől, a válaszadó (aki az esetek mintegy felében nem azonos a célszeméllyel) nem mindig ismeri pontosan a kapott segély típusát. Másfelől, ha a szülő kihasználja a teljes jogosultsági időt, előfordulhat, hogy a kérdezéskor a gyerek már elmúlt két éves, de az utolsó gyedet a kérdezés időszakában fizették ki.

*** A megfelelő korú gyermeket nevelő anyák közül. Az, hogy az első évben a GYT aránya alacsonyabb, mint a másodikban, feltehetően a szülés utáni időszakban járó terhességi-gyermekágyi segélyben részesülők viszonylag magas számával függ össze.

A GYT igénybevétele lényegében azonos arányú az érettségivel rendelkezők és nem rendelkezők körében, de a magas iskolázottságú nők

TANULMÁNYOK

jóval több, mint fele az érettségivel nem rendelkezőknek kevesebb, mint egyharmada kap magas összegű, keresetarányos gyedet az első két évben. Az arányok csak a gyermek harmadik életévében, a gyed lejárta után egyenlítődnek ki, amikor még mindig 83–84 százalékos az igénybevétel, mindkét csoportban.

5. Munkavégzés a támogatás ideje alatt

A gyes illetve a gyet mellett legálisan végezhető részmunkaidős vagy akár teljes munkaidős munka is (bizonyos feltételek mellett 1999 óta, a gyesnél 2006 óta feltétel nélkül). A MEF azonban nemcsak a legális, bejelentett munkavégzést méri, hanem a rejtett munkát is, ami a teljes, MEF-ben mért munkamennyiségnek hozzávetőlegesen 15–20 százalékára rúg (Augusztinovics–Köllő 2007, Köllő 2007). Az ILO–OECD definíció szerint foglalkoztatott, jövedelemszerző munkát végzők aránya a GYTR igénybevevői között 1993 óta egyértelműen csökkent, nagyjából 6 százalékról 4 százalékra. Ezt mutatja a 3. ábra, melyen azok aránya látható, akik jövedelemtermelő munkát végeztek a GYT folyamatos igénybevétele mellett (a megfigyelés negyedévében és a rákövetkező negyedévben is kaptak GYT-t). A dolgozók aránya az alacsony és magas iskolázottságú rétegeknél egyaránt csökkent, és mindvégig kétszer magasabb volt az érettségizetteknél és diplomásoknál, mint az általános vagy szakiskolát végzetteknél.

3. ábra Jövedelemszerző munkát végzők aránya a GYT-t igénybe vevők között 1993–2005

Megjegyzés: Azok kizárásával, akik a t negyedévben GYT mellett dolgoztak, a t+1 negyedévben pedig a GYT-t elhagyva dolgoztak. Utóbbi esetben elképzelhető, hogy az elhelyezkedés már megtörtént a t+1 negyedévi kérdezés előtt, a gyes jogilag lejárt, de a kifizetés ezt követően történt. Ilyen esetben valójában nem GYT melletti, hanem GYT utáni munkavégzésről van szó.

Ennek a trendnek az előidézésében minden valószínűség szerint főszerepet játszott, hogy a GYTR igénybevevői között folyamatosan nőtt a korábban nem dolgozók száma. Nem tudunk pontos képet adni erről a folyamatról, mert az a kérdés, hogy a támogatott korábban dolgozott-e, nem a *szülés előtti*, hanem a *kérdezéskori* állapotra vonatkozik, és csak a *kérdezéskor* munka nélkül lévőknek teszik fel. Ráadásul, az 1995 előtti és 2003 utáni adatok nem hasonlíthatók össze az 1995–2003. évekkel. A 4. ábra ez utóbbi időszakban mutatja a korábban nem dolgozók arányának változását, iskolázottság szerint.

4. ábra Azok aránya, akiknek még nem volt fizetett munkája, 1995–2003

(A kérdezéskor inaktív és munkanélküli GYT-t igénybevevők = 100)

Látható, hogy az érettségizettek és diplomások között az arány mindig alacsony, 5–7 százalékos volt, az érettségivel nem rendelkezőknél azonban 10 százalékról közel 30 százalékra nőtt, és ennek eredményeképp az időszak végén a teljes támogatott körben is megközelítette a 20 százalékot. Ma már nem állítható, hogy a GYTR egyértelműen a *munkától* való távollétet támogató programcsomag lenne. Kétségkívül az maradt az iskolázott rétegeknél, de egyre nagyobb mértékben nyújt támogatást a munkaerőpiacon soha meg nem fordult alacsony iskolai végzettségű fiatal nőknek.¹⁴

Valószínűsíthető, hogy a GYT alatti munkavégzés csökkenő trendje – ami első látásra meglepőnek tűnhet a munkavégzést fokozatosan megengedő jogszabályok ismeretében –, a piachoz lazán kötődő csoportok térnyerésével magyarázható. Esetlegesen szerepet játszhatott ebben a hagyományos értelemben vett második gazdaság és az olcsón elindítható,

¹⁴ A korábban nem dolgozó GYT-t igénybevevők átlagéletkora az időszak egészében 24 év volt, az átlagos 28 évvel szemben.

a lakóházban üzemeltethető mikrovállalkozások (turkáló, palackos italbolt, és a többi) visszaszorulása is.

A GYT mellett dolgozók foglalkozási összetétele három ponton tér el a nem gyes mellett, vagy gyes után dolgozókéttól: a vizsgált időszak egészében mérve viszonylag magas volt közöttük a kereskedelemben (20%), a mezőgazdaságban (4,1%) és a takarítóként (5,5%) dolgozók aránya. A három csoport együttes aránya (29,6%) lényegesen felülmúlta a 15–40 éves nők (18,6%), a kisgyerekes anyák (19,5%) és a GYT-ről kilépők (22,6%) körében mért értékeket.

Megjegyezzük, hogy a vizsgált időszak egészében a kérdezettek 60 százaléka „nagyon változó”, vagy heti 40 óránál rövidebb munkaidőről számolt be, 40 százaléku azonban teljes munkaidős munkát jelölt meg, és ez az arány lényegében mindvégig azonos volt 1993 és 2005 között. A 40 százalékos teljes munkaidős arány a vizsgált időszakban érvényes törvényi szabályozás fényében nagyon magasnak tűnik, és az is meglepő, hogy a teljes munkaidősök aránya nem emelkedett az 1999. évi törvény-módosítás után. A jelenségre nincs magyarázatunk.

6. Visszatérés a munkába

A GYTR-ből való kilépés legfontosabb adatait a 3. táblázatban foglaltuk össze. Látható, hogy a megszűnés után átlagosan 1,5 hónappal¹⁵ a kilépőknek valamivel több mint a fele volt állásban, és a részmunkaidősök aránya jóval alacsonyabb volt a GYT után, mint a GYT alatt. A kilépők egytizede munkanélküli, valamivel több mint egyharmada inaktív volt 1993–2005-ben átlagosan. A kilépésig eltelt idő (az utolsó munkavégzéstől számítva) átlagosan 4,7 év volt 1997–2005-ben. (Korábban nem rendelkezünk ilyen adattal.) A kihagyás a teljes idejű munkába lépőknél volt a legrövidebb (3,7 év), az inaktívvá válóknál a leghosszabb (5,5 év). Az átfutási idő két gyerek esetén 5,3, három gyerek esetén 7,5, négy gyerek esetén 10,8 év volt. A kilépéseknek mindössze 12 százaléka történt az előtt, hogy a gyerek betöltötte volna a második – és 59 százaléka az előtt, hogy betöltötte volna a harmadik – életévét.¹⁶

15 Ha a megfigyelt egyén a t-dik negyedévben kapott, a t+1-ben pedig nem kapott segélyt, akkor kézenfekvő feltevés, hogy a GYT a két időpont között eltelt idő közepén járt le.

16 A gyermek negyedik életévében történő kilépésként figyeljük meg, ha az anya kitöltötte a teljes, a gyermek harmadik születésnapjáig tartó jogosultsági időt, és a rákövetkező negyedévben helyezkedett el. A két állás között eltelt időbe a terhesség alatti otthonlét és az anyasági segély időtartama, továbbá a szülést megelőző munkanélküliség vagy inaktivitás is beleszámít. Ezek elkülönítésére nincs mód.

3. táblázat Kilépés a GYTR-ből iskolázottság szerint

1. A kilépés irányai	1993–2005, százalék		
	Összesen	Magas	Alacsony
Teljes munkaidős állás	47,8	60,8	37,6
Részmunkaidős állás	5,5	7,1	4,3
Munkanélküliség	10,1	7,8	12,0
Inaktivitás	36,6	24,3	46,1
Összesen	100,0	100,0	100,0

2. Az utolsó munkaviszonytól a kilépésig eltelt idő, ha a kilépés iránya	1997–2005, év: átlag (szórás)		
	Összesen	Magas	Alacsony
Teljes munkaidős állás	3,7 (2,4)	3,3 (1,8)	4,2 (2,9)
Részmunkaidős állás	4,5 (3,9)	5,6 (4,7)*	3,4 (2,4)
Munkanélküliség	4,8 (3,2)	4,0 (2,1)	5,1 (3,5)
Inaktivitás	5,5 (4,7)	4,3 (3,0)	6,1 (4,2)
Összesen	4,7 (3,4)	3,8 (2,6)	5,3 (3,8)

3. A legkisebb gyerek kora a kilépéskor	1993–2005, százalék		
	Összesen	Magas	Alacsony
Első életévében van	4,3	4,6	4,1
Második életévében van	8,2	10,1	6,6
Harmadik életévében van	46,9	49,4	44,8
Negyedik életévében van	33,0	30,6	35,2
Ötödikben, vagy idősebb	7,6	5,4	9,2
Összesen	100,0	100,0	100,0

4. Az utolsó munkaviszonytól a kilépésig eltelt idő az együttélő 0–7 éves gyerekek száma szerint	1997–2005: év, átlag (szórás)		
	Összesen	Magas	Alacsony
Egy	3,7 (2,7)	3,2 (1,9)	4,2 (3,0)
Kettő	5,3 (2,5)	4,6 (2,2)	5,9 (2,6)
Három	7,5 (3,8)	6,3 (0,8)	7,9 (4,3)
Négy	10,8 (0,7)	–	10,8 (0,7)

* Ötvennél alacsonyabb esetszám

Az alábbiakban a GYTR elhagyásával egyidejű munkába lépést – a munkától való távollét hosszát – vizsgáljuk részletesebben. A kilépési esélyek modellezésére egy 1993–2005-ös összevont mintára becsült bináris választási modellt használunk, melyben a kilépési esély személyes és környezeti jellemzőktől, a gyerek életkorától, a naptári időtől és a gyermek megszületésekor érvényes segélyrekszinttől függ (az utóbbiról lásd az 1. táblázatot).

A becslési eredmények ismertetése (4. táblázat) elé néhány technikai megjegyzés kívánkozik. A kilépési esélyeket módszertanilag korrekten akkor tudnánk elemezni, ha ismernénk a GYT igénybevitelének időtar-

tamát, különbséget tudnánk tenni a GYT elhagyása és kimerítése között, az elhelyezkedés tényét mindenkinél a GYT megszűnte után meghatározott idővel tudnánk mérni, és megfelelő számú megfigyelés állna rendelkezésre ahhoz, hogy a becslést évenként vagy rezsimenként, illetve támogatási típusonként külön-külön lehessen elvégezni. Ilyen lehetőségek hiányában modellünkben a kockázati csoportban eltöltött időt a gyermek életkorával mérjük. Az itt ismertetett becslésben a munkanélküliségbe vagy inaktivitásba való kilépés esetén a megfigyelést cenzoráltnak – ismeretlen kimenetűnek – tekintettük. A GYT elhagyása és a kérdés között ugyanis esetenként túl rövid idő telik el ahhoz, hogy az elhelyezkedés *hiányát* befejezett tényként kezelhessük. Az elemzést elvégeztük multinominális logit és probit modellekkel is (a kimenetek: maradt GYT-n, kilépett és elhelyezkedett, kilépett és nem helyezkedett el), melyek az állásba lépésre a bináris modellel minőségileg azonos eredményeket hoztak.

A becsléshez 1993–2005-ös összevont mintát használunk, mert a megfigyelt kilépési események száma még így is kicsi. A naptári idő és a támogatási rezsimek hatásának elválasztására tett kísérlet azon a feltevésen nyugszik, hogy a nagyobb reformok egy, a munkapiaci helyzet változását leíró, folytonos függvénnyel leírható trendet tördeltek darabokra, felfelé vagy lefelé mozdítva a trendet leíró függvény megfelelő szakaszát.¹⁷

Végezetül: senkit ne tévesszenek meg a marginális hatások (MH) oszlopában szereplő, nagyon kicsi értékek. A modellek függő változójának, a kilépési esélynek az átlagértéke 0,015, a modellben becsült marginális hatások ehhez a nagyon alacsony értékhez mérendők. Ha egy kétértékű változó marginális hatása mondjuk 0,0075, az azt jelenti, hogy az adott tényező változása (0-ról 1-re) a *felével* növeli meg a kilépési esélyt.

4. táblázat A munkába való kilépési esély becslése (bináris probit)

	Gyes-gyed-gyef		A vizsgált minta		Gyes-gyed-gyef	
	MH	Z***	Csak gyes MH	Z***	Átlag	Szórás
Életkor	,00119	2,42	,00189	2,56	28,13	5,026
Életkor négyzete	-,00001	-2,32	-,00002	-2,39		
Iskolázottság:						
0–8 osztály	-,00894	-12,75	-,01194	-11,31	,3231	
Szaktaniskola	-,0055	-8,62	-,00678	-7,09	,2893	
Középiskola	-,00355	-5,66	-,00451	-4,79	,2887	
Együtt élő 0–7 éves gyerekek száma	-,00323	-7,36	-,00421	-6,60	1,440	
A legkisebb gyerek:						
Első életévében van	-,01108	-15,47	-,01363	-11,89	,2096	
Második életévében van	-,0098	-18,60	-,01464	-15,89	,3157	

17 A lineáris, kvadratikus és másféle trendeket feltételező specifikációkban a segélyreztimre kapott paraméterek hasonlóak voltak. A 4. táblázatban a lineáris trendet feltételező változatot közöljük.

Bálint – Köllő: A gyermeknevelési támogatások munkaerő-piaci hatásai

	Gyes-gyed-gyét		A vizsgált minta		Gyes-gyed-gyét	
	MH	Z ^{***}	MH	Z ^{***}	Átlag	Szórás
Negyedik életévében van	,00849	10,78	,01026	9,99	,1010	
Ötödik életévében van	-,003	-4,82	-,00729	-6,19	,1027	
A lakásban több háztartás él	,00284	2,85	,00389	2,71	,0736	
<i>Települési mutatók:</i>						
Regisztrált munkanélküli ráta*	-,02734	-5,16	-,0402	-5,32	,0870	,0566
Jó közlekedési adottságok**	,00365	2,89	,00368	2,06	,1287	
Bölcsőde/1000 lakos	,01010	2,92	,01405	2,75	,0393	,0632
Állandó népesség	-,00001	-2,12	-,00001	-1,54	150,8	462,1
Budapest	,05085	1,93	,04040	1,31	,0733	,2606
<i>A támogatás típusa:</i>						
Gyes	,00932	10,01			,5831	
Gyed	,00816	5,88			,3004	
Lineáris időtrend (év)	,0005	3,14	,00067	2,49	1999,	
<i>Rezsim a gyermek születésekor:</i>						
1996-98, gyed: -, gyes: J, gyet: MJ	-,00408	-4,80	-,00557	-4,23	,2475	
1999: gyed: - gyes: A, gyet: A	-,00459	-4,63	-,00600	-3,88	,0845	
2000-2005: gyed: M, gyes: A, gyet: A	-,00478	-3,32	-,00567	-2,50	,3562	
Megfigyelt kilépési esély	,01518		,02103			
Becsült kilépési esély X átlagánál	,00696		,00903			
Megfigyelések száma	95,524		55,705			
Kilépések száma	1450		1171			
Pszeudo-R ²	0,1359		0,1367			

Kockázati csoport: a t-ik negyedévben GYT-t kapott.

Függő változó:

1 – ha a GYT-t elhagyta és dolgozott a t+1-ik negyedévben

0 – ha GY-t kapott a t+1-ik negyedévben

cenzorált – ha a GYT-t elhagyta, de nem dolgozott a t+1-dik negyedévben, vagy kikerült a MEF-ből

MH: marginális hatás a magyarázó változók átlagánál. Referencia-kategóriák: diplomás, a gyerek a harmadik életévében van, támogatási forma: gyet, első rezsim (1993-95)

* Regisztrált munkanélküli/aktív korú lakos ** A településről legalább négy, 50 km-en belüli régióközpont érhető el tömegközlekedéssel, reggel 5,30 és 7,30 között, 1993. évi áron számított havi 4000 Ft-os ingázási költség vállalásával. 1993-as adatok, forrás: Köllő (1997). *** A standard hibák az egyes egyénekhez tartozó megfigyelések közötti korreláció figyelembevételével számítottak. **** A szórást csak a folytonos változók esetén tüntetjük fel.

Mit mutatnak a GYTR-ből (első oszlop), illetve a gyesről való kilépésre (második oszlop) vonatkozó eredmények? A 15–40 éves korosztályon belül a fiatalabbak, illetve idősebbek munkába lépési esélye alacsonyabb, mint a középkorosztályé. Az általános iskolát, szakiskolát és középiskolát végzettek kilépési esélye rendre 0,9, 0,6 és 0,4 százalékkal alacsonyabb, mint a diplomásoké (akiknél ez az érték a vizsgált időszak átlagában 2,8 százalék/negyedév). A kilépési esély a legkisebb gyerek negyedik életévében a legmagasabb, és erősen csökken a családban élő 0–7 éves gyermekek számával, továbbá a gyermekek életkorának hatását kiszűrve, alacsonyabb gyedről, mint gyesről. A GYTR-ből és a gyesről történő kilépést magyarázó függvények lényegében azonos eredményeket adnak.

A kilépési esély a naptári időben növekedett volna, ha a szabályozási változások nem hatottak volna az ellenkező irányba. A Bokros-csomag idején beléptettek átlagos kilépési esélye 0,4 százalékkal alacsonyabb volt, mint a korábban beléptetteké, és a helyzet még tovább romlott az Orbán-kormány reformjai alatt és után. Ez a „romlás” valószínűleg látszólagos: nem abból ered, hogy a rendszer ugyanazokat a személyeket hosszabb igénybevételre ösztönözte volna 2005-ben, mint 1993-ban, hanem abból, hogy megváltozott – a munkapiachoz lazábban kötődő csoportok felé toldott el – a támogatásra jogosultak köre

A szakpolitikai szempontból legfontosabb információkat a munkavállalási és napközbeni gyermekelhelyezési költségek szintjére utaló, közelítő változók hordozzák. *A munkától való távollét rövidebb, ha a lakásban egynél több háztartás él; ha a településen alacsony a munkanélküliség; ha jók a település közlekedési adottságai; és ha a településen egy vagy több bölcsőde működik.* Ezek az összefüggések a településméret hatásának kiszűrése után is érvényben maradnak, és összességében arra utalnak, hogy alacsonyabb munkavállalási és munkakeresési költségek esetén rövidebb a GYT igénybevétele. Ezt a kérdést az alábbiakban valamivel részletesebben is megvizsgáljuk.

7. Kiegészítés: Igénybevétel és a gyermek napközbeni gondozása

A munkába való visszatérés ellen szóló legerősebb érv nyilvánvalóan a gyermek napközbeni felügyeletének, gondozásának megoldatlansága, illetve, az együttélő nagyszülők és bölcsőde hiányában választható egyéb megoldások (magánbölcsőde, babysitter) rendkívül magas költsége. Legalábbis ez a helyzet a csecsemőkor elmúltával, amikor az otthonlétből és a munkavállalásból eredő hasznok már elég közel esnek egymáshoz ahhoz, hogy a választás kérdése egyáltalán felmerüljön. Az alábbiakban megmutatjuk, hogy ebben az időszakban – kiváltképpen a gyermek harmadik életévében – a bölcsőde elérhetősége szignifikánsan befolyásolja a GYT igénybevételét. Ennél is erősebb, de a gyermek életkorával csökkenő jelentősége van annak, hogy él-e a háztartásban olyan, nem dolgozó felnőtt, akire (jó esetben) rábízható a gyerek.

Ideális esetben a bölcsőde, illetve az együtt élő felnőttek hatását a 4. táblázatban bemutatott kilépési függvényekbe illesztve vizsgálnánk (úgy téve fel a kérdést, hogy miként befolyásolják ezek a tényezők az igény-

bevétel hosszát), erről azonban le kell mondanunk a megfigyelt kilépési esetek kis száma miatt. Ehelyett azt vizsgáljuk: hogyan befolyásolja a napközbeni gondozást biztosító személyek vagy intézmények elérhetősége annak valószínűségét, hogy az anya GYT-t vesz igénybe a gyermek első, második valamint harmadik életében.

Megvizsgáltuk, hogy a kisgyerekes anyák háztartásaiban élnek-e 25 évesnél idősebb nem dolgozó felnőttek¹⁸, illetve hogy a településen található-e bölcsőde, továbbá hogy hány bölcsőde esik ezer lakosra.¹⁹ Ezek a mutatók természetesen nagyon durván mérik a napközbeni gondozás elérhetőségét, hiszen nem biztos, hogy az együtt élő felnőttre tényleg rá lehet bízni a gyereket; hogy a helyi bölcsődében van elegendő férőhely; és hogy nincs-e bölcsőde valamely közeli településen, például abban a városban, ahová a helyi, falusi lakosok dolgozni járnak. Ennek ellenére ezek a durva mutatók is értelmes, a várakozásnak megfelelő előjelű hatásokra engednek következtetni, mint azt az 5. táblázat mutatja.

5. táblázat A kisgyerekes anyával együtt élő nem dolgozó felnőttek és a helyi bölcsődei ellátottság hatása a GYT igénybevételére 1993–2005-ben (probit marginális hatások)

Hányadik életében van a legkisebb gyermek?	Van nem dolgozó felnőtt	Van bölcsőde	Van nem dolgozó felnőtt	Bölcsőde-sűrűség (/1000 lakos)	Megfigyelések száma
Első	-0,1604 (19,3)	-0,0141 (1,46)	-0,1599 (19,26)	-0,0942 (1,55)	27,489
Második	-0,1101 (18,34)	-0,0166 (2,60)	-0,1095 (18,3)	-0,0440 (1,10)	34,934
Harmadik	-0,1201 (15,2)	-0,0277 (3,29)	-0,1190 (15,1)	-0,1421 (2,72)	29,204

Függő változó: kapott gyest, gyedet vagy gyetet. Kontrollváltozók: iskolázottság, életkor és négyzete, 0–7 éves gyerekek száma, kistérségi munkanélküli ráta, elérhető városok száma, állandó népesség a településen, Budapest, megfigyelés éve, rezsimum dummy változók. Részletesebben lásd a 4. táblázat jegyzetét! Zárójelben: a csoportosításra robosztus standard hibák alapján számított Z-értékek

Együtt élő felnőtt esetén a gyermek első életében a GYT-igénybevétel aránya 16 százalékkal alacsonyabb, más hatótényezőket azonosnak tekintve, és a hatás 11–12 százalékos a második és a harmadik évben is. A helyi bölcsőde léte az első évben nem gyakorol szignifikáns hatást az igénybevételre; a másodikban az egyik specifikációban igen, a másikban nem; a gyermek harmadik életében viszont mindkét mutató együttműködője markáns negatív hatást jelez. Az együtt élő felnőttek és a bölcsőde hatása csak az első specifikációban mérhető össze, és arra utal, hogy az

18 Nagyjából minden második háztartásban élnek, a változó átlaga 0.48.

19 Ezeket az adatokat a TSTAR adatbázisból illesztettük a megfigyelt egyénekhez. A kisgyerekes anyák 43 százaléka élt olyan településen, ahol volt bölcsőde, lakóhelyeiken ezer lakosra vetítve átlagosan 0.041 bölcsőde volt.

előbbi hatása valószínűleg erősebb. Két okból fogalmazunk ilyen óvatosan. Egyfelől, a bölcsőde elérhetőségét nagyon nagy zajjal mérjük, ami a kimutatott hatást zérus felé torzítja. Másfelől abban, hogy az együtt élő felnőttek hatása ilyen erős, szerepet játszhat a bölcsőde vagy más megoldások (családi napközi, ismerősökkel megosztott felügyelet) elérhetlensége, vagy az anya számára elfogadhatatlan színvonala. Miközben tehát a hatások okáról és mértékéről a rendelkezésünkre álló, csupasz adatokra támaszkodva nem sokat tudunk mondani, annyit újból megállapíthatunk, hogy az intézményi ellátottság – a gyermek cseperedésével növekvő mértékben – visszafogja a kisgyerekes anyák munkavállalását.

Kereseti veszteség

A GYTR-ben eltöltött idő által okozott kereseti veszteség felméréshez a MEF 2001. április–júniusi, kereseti adatokat is tartalmazó mintáját használjuk. A mintát olyan, 46 évesnél fiatalabb férfiak és nők alkotják, akik legfeljebb egy éve dolgoznak a munkahelyükön. A kérdés az, hogy mennyivel keresnek kevesebbet közülük azok a nők (más új belépő nőkhöz és a férfiakhoz képest), akik egy évvel a kérdezést megelőzően gyesen voltak.

A minta kicsi: az egy évvel a kérdezés előtt gyesen lévők száma 2216 fő, ebből a kérdezéskor már nem volt gyesen 1085 fő. Az összes új belépő kereső 3204 fő, ebből nő 1467, gyestről visszatérő 144 fő. A béradatokban bizonytalanságot okoz, hogy a kérdezettek választhattak a nettó és a bruttó adat megjelölése között. Ellenőrizhető, hogy a magas keresetűek inkább mondanak bruttó, mint nettó keresetet, és hogy nem teljesen pontos a KSH által végzett „felbruttósítás” illetve „lenettósítás”. Ennek korrigálására alkalmazunk egy keresetfajta dummyt (bruttót mondott = 1). Egyébként a kereseti függvényekben szokásosan használt változók (iskolázottság, munkapiaci tapasztalat, települési és vállalati jellemzők) szerepelnek a modellben.²⁰

20 A 15–40 évesekre vonatkozó függvényekben – mivel az életkor-kereseti profil emelkedő szakaszán vagyunk – a munkapiaci tapasztalatot csak egy lineáris taggal vettük figyelembe.

6. táblázat A gyestről visszatérő 46 évesnél fiatalabb nők bruttó havi kereseti hátránya 2001. április–júniusban, a Munkaerő-felvétel alapján – Regressziók

Függő változó: a havi bruttó kereset logaritmus

	Minta és becslési módszer		
	Újonnan felvettek OLS	Újonnan felvett kisgyerekes szülők ^b OLS	15–46 éves nem tanuló népesség ^c Heckman ^c
Iskolázottság (év)	0,0634 (17,4)	0,0497 (8,94)	0,0722 (57,8)
Potenciális munkapiaci tapasztalat (év)	0,0252 (3,04)	0,0229 (1,12)	0,0063 (15,66)
Szolgálati idő a munkahelyen (év)	–	–	0,0064 (14,38)
Nő, egy évvel korábban nem volt gyese ^d	–0,0786 (4,58)	–0,1200 (4,48)	–0,1435 (26,62)
Nő, egy évvel korábban gyese ^d volt ^d	–0,1669 (4,44)	–0,1963 (5,30)	–0,2524 (11,22)
Nő, van 0–7 éves gyereke ^e	–0,0218 (1,15)	–	–
Férfi, van 0–7 éves gyereke ^e	0,0431 (2,13)	–	–
Nagyon változó munkaidő	0,6003 (6,98)	0,7592 (5,74)	0,5622 (24,82)
Heti munkaidő a főmunkában általában (óra)	0,0153 (8,37)	0,0204 (8,23)	0,0133 (28,18)
Kistérségi munkanélküli ráta (log)	–0,1317 (11,52)	–0,1343 (5,97)	–0,0931 (21,49)
Budapest	0,0175 (0,49)	–0,0268 (0,43)	–
A munkahelyen működik szakszervezet	0,0502 (2,59)	0,0444 (1,24)	0,0646 (11,29)
A munkahely kisvállalat (L<2)	–0,0482 (2,50)	–0,0621 (1,55)	–0,0832 (11,25)
A bemondott kereseti adat bruttó érték	0,1358 (10,24)	0,1466 (5,86)	0,1517 (31,36)
Ágazati dummy változók (10 db)	Igen	Igen	Igen
Megfigyelt személyek száma	3115	797	32072
Megfigyelt keresők száma	3115	797	14697
R ²	0,3450	0,4088	
Rhó (standard hiba)			0,693 (0,018)
Szigma (standard hiba)			0,343 (0,004)

OLS: legkisebb négyzetek módszere. Heckman: a keresők nem véletlenszerű kiválasztódásából eredő torzító hatást korrigáló maximum-likelihood becslés.

Jegyzetek: a) Az adott évben vagy az előző évben lépett be. b) Az adott évben vagy az előző évben lépett be, és van 0–7 éves együtt élő gyereke. c) A szelekciós egyenlet változói: kisgyerekes férfi, kisgyerekes nő, dolgozó házastárs, 4 családi állapot dummy, szakmai képzettség dummy, potenciális munkaerő-piaci tapasztalat négyzete, 20 megye dummy. d) Referenciakategória: férfi. e) Referenciakategória: nincs 0–7 éves gyereke

A GYT-ről visszatérők bérhátránya az összes új belépőre és a kisgyerekes új belépőkre vonatkozó becslések szerint 8–9 százalék (6. táblázat, első és második oszlop, a gyestről és nem gyestről belépő nőkre vonatkozó paraméterek különbsége). Mivel nem tudjuk, hogy mennyi ideig tartott a gyese vagy gyed²¹, a becslést az *átlagos* hosszúságú gyesehez tartozó hátrány, és a *visszatérés* időszakában érvényes. A munkában állók nem véletlenszerűen választódnak ki a teljes népességből, ezért a becslést elvégeztük a nem megfigyelhető hatásokat is figyelembe vevő Heckman-modellel is, úgy, hogy a mintát a 15–46 éves nem tanuló népesség alkotta. A gyestről visszatérők bérhátránya itt 10 százaléknak adódik.

A nagyságrendileg 8–10 százalékos kereseti hátrány (átlagosan 3,7 éves kihagyás után) szinte pontosan egyenlő azzal az értékkel, amit a modellek az ilyen hosszúságú munkatapasztalatra vonatkozó együttthatók alapján: 9,3 illetve 8,5 százalék. A veszteség megfelel 1,5 iskolaév hozamának, és kétszerese annak, amit a minta tagjai nyernek a szakszervezet jelenlétéből, vagy vesztenek, ha kisvállalati alkalmazottak. A veszteséget nagyjából napi egy órányi többletmunkával lehetne kiegyenlíteni (lásd a munkaidőhöz tartozó paramétert). Ennek alapján a kereseti hátrányt jelentősnek kell tekintenünk.

9. Következtetések

A gyermektámogatási rendszer ma már csak részben tekinthető a munkától való átmeneti távollétet támogató programcsomagnak. A GYTR a munkához szokott iskolázott nők számára – a Bokros-csomag intermezóját leszámítva – megmaradt annak, ami 1990 előtt volt: a fejlett világ legbőkezűbb készpénzes támogatási (fizetett otthonlétet támogató) rendszerének. Az érettségizett és diplomás nők nagyobb része két évig magas összegű keresetarányos juttatást kap, és több mint nyolcvan százalékuk egy további évig igénybe veszi a gyest is. Ugyanakkor a GYTR munkanélküli és szociális segélyezési funkciókat is ellát a munkaerőpiachoz lazán kötődő és/vagy rossz munkapiaci helyzetben lévő társadalmi rétegek esetében.

Az irodalom és az áttekintett tények alapján egyet kell értenünk az OECD és más nemzetközi szervezetek által megfogalmazott kritikával.²² A GYTR ad hoc módon, politikai és ideológiai indíttatású lépések sorozatával jött létre, anélkül, hogy a céljairól, a költségeiről, hasznairól és koherenciájáról tárgyyszerű vita folyt volna. A jelenlegi rendszer a dolgozó nőket hosszú (gyermekjóléti szempontból feleslegesen hosszú) távollétre ösztönzi, illetve kényszeríti, a rossz munkapiaci helyzetben lévőket

21 Munkában állók esetén csak a munkaviszony hosszát ismerjük, az azt megelőző időszakról nincs információ.

22 Az OECD (2007) állásfoglalás mellé állítható a Világbank (2007) észrevétele: „Magyarország rendelkezik a legbonyolultabb [családtámogatási] rendszerrel, különböző segélyek és programok sokaságával, melyek gyakran semmilyen kapcsolatban nincsenek egymással”.

pedig nem, vagy nem jól segíti abban, hogy visszatérhessenek a munkába, vagy beléphessenek a piacra.

Ami az első csoportot illeti, az eredményeink megerősítik, hogy a munkavállalási költségek csökkentésével, a gyerekek napközbeni elhelyezését segítő intézmények fejlesztésével, és az elhelyezkedési esélyeket javító programokkal rövidíteni lehetne az otthonlét idejét, és mérsékelni a kimaradással járó emberi tőkevesztéseket. A piacképes csoportok (és az adófizetők) helyzetét javíthatná egy olyan rendszer, ami valamivel rövidebb ideig támogatja az otthonlétet, és a kisgyermek harmadik életévében a munkavállalást segítő támogatásokat (bölcsőde-utalvány, utazási támogatás, átképzés) nyújtana, esetleg kiegészülve a gyestről visszatérők rugalmas munkaidejű foglalkoztatását elősegítő szubvenciókkal – a készpénzes támogatásokon elért megtakarítás terhére. Ez *választási lehetőséget* teremtene azoknak a karrierjükön lemondani nem kívánó nőknek, akiket jelenleg sokéves otthonlétre kényszerít a gyermekintézmények hiánya. Mindez nem képzelhető el a kettő-négy éves gyermekek napközbeni gondozására hivatott intézmények (bölcsőde, családi napközi, fejlesztő központok) kapacitásának jelentős bővítése, és minőségük javítása nélkül egyfelől, és a rugalmas munkaidejű foglalkoztatás arányának növelése nélkül másfelől.

A jelenlegi rendszer nemcsak a pénzügyi szabályozók és a hiányzó intézmények miatt teremt érdekeltséget illetve kényszert a tartós otthonmaradásra, hanem mert ezt megerősítő, és a munkavállalást tovább nehezítő *gyakorlatot* alakít ki. Létrehozásakor a magyar GYTR is a meglévő állás fenntartását ígérte (a világban elterjedt „job-protected parental leave” rendszerek egyikeként), ám ez szép lassan „elfelejtődött”, és nem véletlenül. Átlagosan közel négyéves, két gyermek esetén több mint öt-éves kihagyás után gyakran nincs esély a munkahelyre történő visszavétel hatósági vagy bírósági kikényszerítésére: a munkahely már megszűnt, átszervezték, átalakult, a munka tartalma megváltozott. A gyeseen lévők nagyobb gyerekeinek bölcsődei, sőt esetenként óvodai felvételét is azzal utasítják vissza, hogy az anya „úgyis gyeseen van”, és mint mindenki jól tudja, ott is maradhat hosszú évekig. Ez is túrt, az *adott feltételek között ésszerű*, az egyén választási lehetőségeit azonban súlyosan korlátozó gyakorlattá válhatott egy olyan rendszerben, ami a sokéves otthonlét pénzügyi támogatását tekinti fő feladatának.

Ami a támogatottak másik csoportját illeti, mint láttuk, a GYTR-ben több mint a duplájára, az alacsony iskolázottságúak körében a háromszorosára nőtt a korábban nem dolgozók számaránya. Számukra, és a magas munkanélküliséggel sújtott, elzárt településen élők számára a GYTR nem az átmeneti otthonlétet támogató rendszert jelent, hanem – a gyermek cseperedésével fokozódó mértékben – munkanélküli vagy szociális segélyt. Úgy gondoljuk, a választott forma az ő esetükben is távol áll az ideálistól. A semmilyen álláskeresési követelményt nem támasztó készpénzes támogatás – amelyhez a regisztráció hiányában eleve

nem is járulhatnak a piacképességet fokozó szolgáltatások²³ – a munkapiacról való távolmaradást ösztönző intézmények számát szaporítja.

Irodalom

- Acemoglu, Daron and R. Shimer (1999): Efficient unemployment insurance, *Journal of Political Economy*, 107 (5)
- Augusztinovics Mária – Köllő János (2007): Munkapiaci pálya és nyugdíj 1970–2020, *Közgazdasági Szemle*, június
- Baker, Michael, Jonathan Gruber and Kevin Milligan (2005): Universal Childcare, Maternal Labor Supply, and Family Well-being. NBER Working Paper No. 11832.
- Baker, Michael, Jonathan Gruber, and Kevin Milligan (2006): What Can We Learn from Quebec's Universal Childcare Program? Howe Institute E-brief, February 1, 2006
- Bass László – Darvas Ágnes – Szomor Éva (2007): Gyermeknevelési szabadságok és gyerekintézmények. Mi a jó a gyerekeknek, mit szeretnének a szülők?, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, kézirat
- Berger, Lawrence M., Hill, Jennifer and Waldfogel, Jane (2005): Maternity leave, early maternal employment and child health and development in the US. *The Economic Journal* 115 (február), F29–F47
- Dex, S. és K. Ward (2007): Parental care and employment in early childhood. Analysis of the Millennium Cohort Study (MCS) Sweeps 1 and 2. EOC Working Paper No. 57
- Fazekas Károly – Cseres-Gergely Zsombor – Scharle Ágota (2007), szerk.: Munkaerőpiaci Tükör, MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Országos Foglalkoztatási Köz-alapítvány, Budapest, megjelenés alatt
- Frey Mária (2001): A nők munkapiaci helyzete, *Központi Statisztikai Hivatal*, Budapest, január, p. 39
- Frey Mária (2002): A gyermeknevelési támogatásokat igénybe vevő és a családi okból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és akadályai, Összefoglaló a HU9918-13 Phare program keretében végzett statisztikai kutatás zárótanulmányából, Budapest, 2002. szeptember
- Gábos András (2003): A családtámogatási rendszer termékenységi hatásai – kutatási eredmények magyar adatokon. Megjelent: Gál Róbert Iván (szerk.): Apák és fiúk és unokák. Osiris, Budapest, 66–83. o.
- Gábos András, Róbert Iván Gál and Gábor Kézdi (2005): Fertility effects of the pension system and other intergenerational transfers. Paper prepared for the 5th International Workshop of the Project on Intergenerational Equity (PIE). Tokyo, March 10–12, 2005.
- Gregg, P. és J. Waldfogel (2005), Symposium on Parental Leave, Early Maternal Employment, and Child Outcomes: Introduction. *The Economic Journal* 115 (február), F1–F6
- Gregg, P., E. Washbrook, C. Propper és S. Burgess (2005), The Effects of a Mother's Return to Work Decision on Child Development in the UK. *The Economic Journal* 115 (február), F48–F80
- Herczog Mária (2007): A koragyermekkorai nevelés, *Az Oktatási és Gyermekesély Kerekasztal* számára készült tanulmány. <http://magyarorszagholnap.hu>

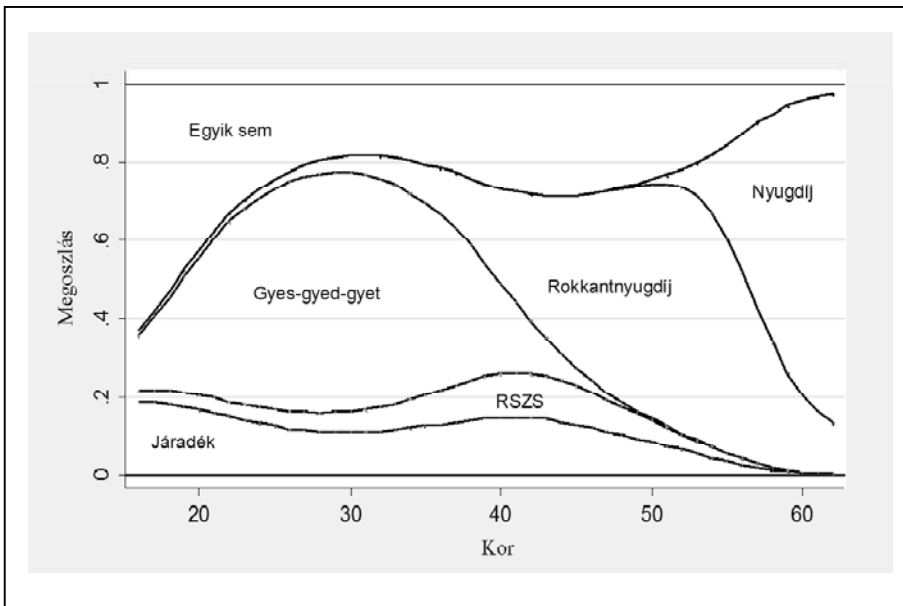
²³ A munkaügyi kirendeltségek a GYT-igénybevevők 2–3 százalékát tartják nyilván munkanélküliként, noha, mint láttuk, több mint 10 százalékuk munkanélküliként, majdnem negyven százalékuk pedig inaktívként lép ki a rendszerből (és feltehető, hogy ismeretlen, de nem jelentéktelen százalékuk huzamosan az is marad).

- Hoem, Jan M. (2005): Why does Sweden have such high fertility?, Max Planck-Institut für Demografische Forschung, MDIPR Working Paper 2005–009, Berlin, April
- Ignits Györgyi – Kapitány Balázs (2006): A családtámogatások alakulása: célok és eszközök, Demográfia, 49. évf. 4. szám, 383–401. o.
- Kamerma, S. B. (2000): Parental leave policies: An essential ingredient in early childhood education and care policies, Journal of Social Issues, 47, 179–96
- Köllő János (2007): Leszakadók – Kétkezi munka és munkanélküliség a rendszerváltás után, MTA Közgazdasági Intézet, kézirat
- Lakatos Judit (1996): Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő letelte után, Statisztikai Szemle, 74. évf. 7. sz.
- Mortensen, Dale and Cristopher Pissarides (1999): Unemployment responses to skill-biased shocks, Economic Journal, 109 (242–265)
- OECD (2007): Economic Survey of Hungary 2007: Improving reconciliation between work and family. A dokumentum letölthető a <http://oecd.org/document/29/> címen.
- Pissarides, Cristopher (2000): Equilibrium unemployment theory, MIT Press, Cambridge, Mass.
- Ruhm, C. (1998): Parental leave and child health. NBER Workin Paper No. 6554
- Scharle Ágota (2007): The effect of welfare provisions on female labour supply in Central and Eastern Europe, Journal of Comparative Policy Analysis, 9, 157–174
- Szakolczai György (2005): A rendszerváltás és a politikai váltógazdaság demográfiai hatásai, Demográfia, 48. évf. 3–4. sz., 254–279
- Tanaka, S. (2005): Parental Leave and Child Health Across OECD Countries. The Economic Journal 115 (február), F7–F28
- Tárkányi Ákos (2002): A családpolitika változásának hatásai a termékenységre Közép-Európában. Demográfia, 45. évf. 1. szám, 48–79. o.
- Világbank (2007): Social assistance in Central Europe and the Baltic States, Discussion Draft for Consultation and Comment, The World Bank, Washington DC.
- Waldfoegel, J., W. Han, és J. Brooks-Gunn (2002): The effects of early maternal employment on child cognitive development. Demography 39(2), pp. 369–92.

Függelék A 15–40 éves nőkre vonatkozó negyedéves megfigyelések a MEF-ben

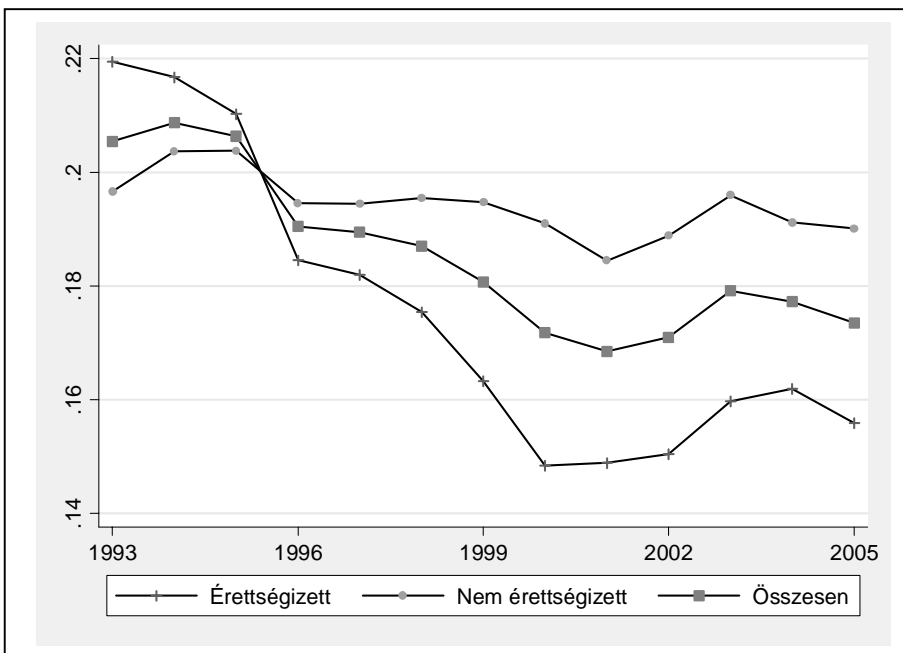
A kérdés éve	Gyedet, gyest vagy gyetet kap		
	nem	igen	összesen
1993	38,636	6,065	44,701
1994	36,494	5,939	42,433
1995	39,979	7,066	47,045
1996	38,778	6,669	45,447
1997	37,275	6,551	43,826
1998	51,006	9,224	60,230
1999	50,762	8,833	59,595
2000	47,969	8,819	56,788
2001	47,222	8,782	56,004
2002	46,556	8,358	54,914
2003	50,500	9,481	59,981
2004	46,418	8,850	55,268
2005	44,088	8,100	52,188
Total	575,683	102,737	678,420

1. ábra

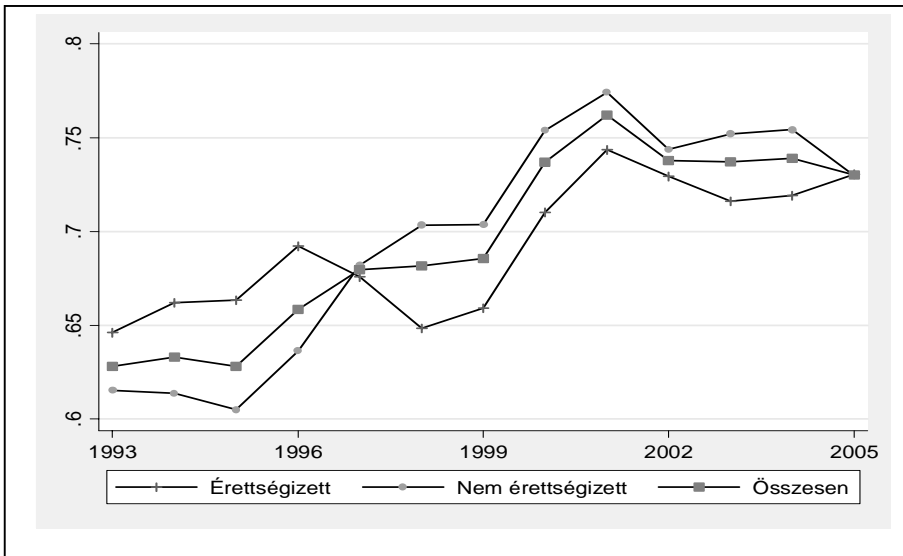

2. ábra

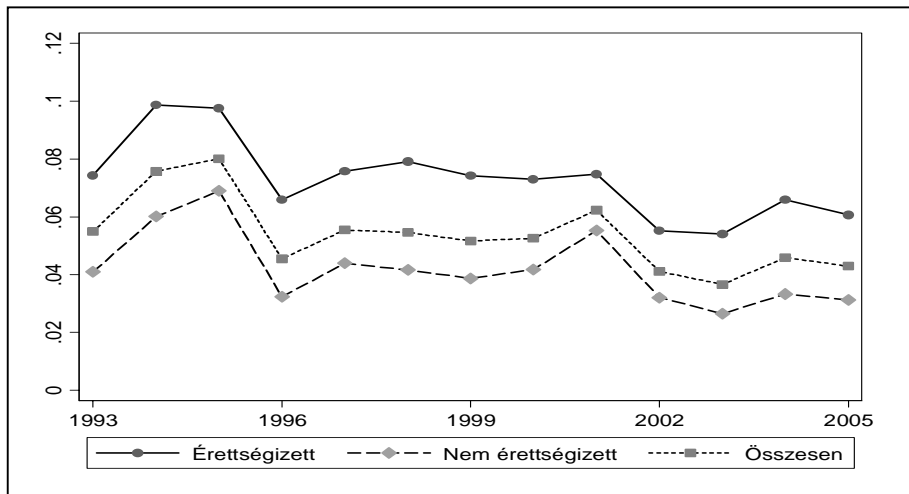
A

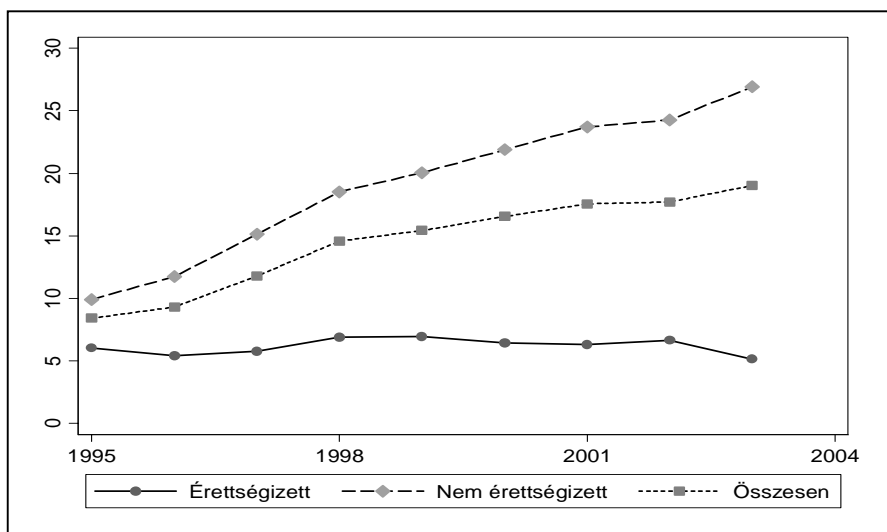
B

3.ábra

4.ábra

HÜSE LAJOS – KONYÁRINÉ MÉNESI TÜNDE

Bántalmazott férfiak az Észak-Alföldi Régióban

Magyarországon a családon belüli erőszak fogalmán többnyire a nők, illetve a gyermekek bántalmazását értjük. Miközben a fogalom definíciója és értelmezése egyaránt vitatott a feminista és a gyermekvédelmi szemlélet képviselői között, a családi rendszer egyéb bántalmazottai – idősek, férfiak – kevés figyelmet kapnak. E tanulmány a szemléleti vita felvázolása után a bántalmazott férfiak körében végzett kutatás eredményeiről számol be. Adataik alapján a szerzők amellet érvelnek, hogy nem tartható fenn az általános feltételezés, miszerint a bántalmazó nők fegyvere elsősorban a lelki, pszichikai erőszak, miközben nem jellemző rájuk a tettelegesség. Rámutatnak arra is, hogy a magukat bántalmazottnak, elnyomottnak érző férfiak igen kis valószínűséggel „ütnek vissza”, azaz nem válnak maguk is bántalmazókká, fizikai erőfölényüket kihasználva. Leírják továbbá, hogy az esetek többségében a partnerüket bántalmazó nők anyaként hasonló sémák szerint bánnak gyermekeikkel, velük szemben is bántalmazóként lépnek fel.

A kutatás háttere¹

A bántalmazás fogalma Magyarországon ma összeolvad a családon belüli erőszak fogalmával, és többnyire a gyermekek és a nők bántalmazását értjük rajta. A családon belüli erőszak témájában átfogó társadalmi érzékenyítés zajlott az elmúlt években, amely nem kis mértékben támaszkodott a nemzetközi tapasztalatokra és adatokra. Eközben a hazai adatgyűjtés esetleges volta miatt még mindig jelentős latenciáról beszélhetünk, és „kemény” adatok helyett sejtésekkel operálunk a bántalmazások területén. A kisszámú kutatás tapasztalatai nem jelennek meg hangsúlyosan sem szakmai körökben², sem a nyilvánosság előtt, a közbeszéd-

¹ A 2007 első negyedében megvalósuló kutatást a Szociális és Munkaügyi Minisztérium támogatta.

² „Szakmai körök” alatt elsősorban nem a témával foglalkozó szociológusokat, kriminológusokat értjük, hanem az oktatás, gyermekvédelem, jogvédelem, államigazgatás, egészségügy stb. különböző színterein tevékenykedőket.

ben. Pedig több elismert szakember próbálta meg a magyar viszonyokat is bemutatni, ez azonban részben a latencia miatt, részben a probléma összetettsége miatt nagyon nehéz. A közbeszédben a tények és a kemény adatok helyett egy-egy esethez tapadva, enigmatikus alakokat szerepeltetve (pl. Símek Kitti), vagy kizárólag a „szenzációgyanús”, pl. halállal végződő eseteket számszerűsítve jelenik meg a családon belüli erőszak témája, elkerülhetetlenül bulvárosítva a diskurzust. A nem büntetőjogi kategória alá eső cselekmények csak ritkán kerülnek napvilágra. Egy-egy szervezet erősebb fellépése esetén viszont gyakran csak előítéletes reakciók, viszontvadász születnek, nem pedig megoldási kísérletek. A vádak alól nehéz kibújni, s az erőfeszítések ismét csak nem a probléma felé irányulnak, hanem valamely álláspont tisztázására, legitimálására, amely azonban nem lehet cél, csupán eszköz.

Ennek következtében az erőszak ellen fellépők többnyire csak az adott esetekben tudnak gondolkodni, azokra keresnek az adott terepen elérhetőnek tűnő megoldási lehetőségeket. Pedig a probléma ennél jóval átfozóbb cselekvést kíván. Amennyiben az erőszak az intim szférán belül történik, sok szereplőt érint: a bántalmazót, az áldozatát, és mindazokat, akik aktívan vagy passzívan segítenek *fenntartani a látszatot...* azaz a bántalmazó rendszert. Az intim szféra az, ahol amúgy is a biztonságra, kiszámíthatóságra építünk, éppen ezért szinte sokkol bennünket, ha ezeken a területen ér minket valamilyen bántalmazás, kiszámított agresszió. Mind a társadalom, mind a gyermekvédelmi- és szociális szakma még mindig tehetetlenül áll az esetek többségével szemben – holott a bántalmazás minden nap megtörténik, nőkkel, gyerekekkel, férfiakkal, idősekkel és sérültekkel egyaránt. Az eredmények – a szakemberek tájékozottságának növelése, a társadalmi érzékenyítés, a jogszabályi változások és a formálódó intézményrendszer – még nem átütöek, a falak mögött rejtőzködő erőszak még mindig tömegek egyéni és családi tragédiája.

A zavart fokozza, hogy a problémakörhöz kapcsolódó fogalmak jelentéstartalma nem tisztázott, vagy értelmezésükben hiányzik a közmeg egyezés – ugyanaz a fogalom más tartalommal bír a különböző irányzatok eszköztárában –, ennek következtében a Magyarországon leginkább *családon belüli erőszakként* definiált jelenség tudományos és közéleti kezelése, tárgyalása meglehetősen kaotikus.

Különösen igaznak érezzük ezt a látéletet – magas latencia, az empiria hiánya, fogalmi zavarok és a bulvár-jellegű diskurzus jelenléte – akkor, ha a bántalmazott családtag történetesen a felnőtt férfi. A gyermek- és a női bántalmazás visszaszorítása terén jelentős lépéseket tettek az elmúlt évek során – még ha az eredmények jócskán el is maradnak az elvárhatótól. Tervek születtek, szolgáltatások alakultak ki. A szakemberek képzéseken vehettek részt, hozzájutunk szakirodalomhoz, telefonos szakmai segítséghez (pl. az Országos Kríziskezelő és Információs Telefonszolgálat révén). Miközben a nők és a gyermekek segítségével foglalkozunk, háttérbe szorult a férfiakat érő bántalmazások felderítése. A kérdést, vagyis inkább magát a jelenséget szinte teljesen elfedi a média által is erősített „erőszakos férfi – kiszolgáltatott nő” séma. Kezdetben releváns adatgyűjtésre nem került sor, javarészt csupán néhány mondat utal arra, hogy létezik a bántalmazott férfi. Erről azokban a tanulmá-

nyokban olvashatunk, melyek a családon belüli erőszak szakmai szempontú értelmezésének alapköveivé váltak (pl. Morvai 1998, Tóth 1999). A teljességre törekvő munkák (Tóth 2003, Virág 2005, Ranschburg 2006), valamint a kifejezett férfikutatások (Tamási 2003, 2005) talán heves szakmai – értsd: tudományos fórumokon folyó – vitákat generálnak (pl. Bethlen 2003, Szász 2003), ám tapasztalataik alig jutnak el a szakma hétköznapi nyilvánosságához; a szociális és gyermekvédelmi szakemberekhez, a családon belüli erőszak eseteiben eljáró rendőrökhöz, pedagógusokhoz, védőnőkhöz stb. Úgy tűnik, hogy a téma magyar honosításakor – melynek során a nőjogi és a gyermekvédelmi tábor személyeskedéstől sem mentes, ellenséges hadállásokat alakított ki –, a bántalmazott férfiak menthetetlenül hátrányba kerültek.

Ebben valószínűleg maguk a férfiak is ludasak. Szocializációjuk során arra készítették őket, hogy saját szégyenükként éljék meg az erőszakot. „Vesztes helyzetként” élük át az eseményeket, és mindig magukban keresik az okokat. A társadalmi szerepeiket megalapozó sztereotípiák előrevetítik a tehetetlenséget, a kétségbeesést és a hallgatást. Mert elhiszik, elhisszük, hogy:

- egy férfinak erősnek kell lennie,
- egy férfit fizikai erőfölénye miatt nem lehet bántalmazni,
- egy férfi nem kérhet segítséget, annak mindent egyedül kell megoldania,
- egy férfi legyen büszke, egy férfi (nyíltan) nem szégyenkezhet,
- ha egy férfit bántalmaznak, már nem is férfi igazán, és így tovább...

A családon belüli erőszak felismerése, kezelése egyoldalúvá vált. Ezzel alapvetően nem az a baj, hogy nem valósul meg a családtagok közötti erőszakos magatartásformák teljes és korrekt feltárása – bár ez is elég nagy gond –, hanem az, hogy a családon belül olyan erőszakos akciók eshetnek meg – vélhetően nagy számban –, amelyek ellen érdemben senki sem emeli fel a szavát. Nem születnek sem protektív, sem korrektív intézkedések. Az általában a családon belüli erőszak kezelése, visszaszorítása területén küzdő szervezetek nem válnak érzékenyekké erre a formára. Senki sem mondja ki, hogy (itt is) baj van. Ha viszont semmi sem gátolja, ezek az erőszakos akciók a későbbiekben akadálytalanul megjelenhetnek a családok következő generációiban.

Naponta láthatjuk, tapasztalhatjuk, hogy az erőszak jelen van a társadalom minden területén. Hogy melyik a durvább, melyik a kegyetlenebb – amelyik az utcán? a munkahelyeken? az iskolákban, a családban zajlik? – nem érdemes firtatnunk. Azt viszont egyértelműen ki lehet jelenteni, hogy a családon belüli erőszak legalább egy dologban lényegesen különbözik a többitől. A család az elsődleges szocializációs színtér, és a családtagok közötti érzelmi kötődések, interakciók befolyásolják leginkább a felnövekvő gyermek viselkedését, személyiségfejlődését. Az élet minden területére hatással van az, ha a családi légkör meleg, befogadó, támogató, vagy éppen ellenkezőleg, ha a terror uralja azt. És ebből a szempontból mindegy, hogy ki a bántalmazó és ki a bántalmazott.

Éppen ezért nem lényegtelen, hogy a szakemberek, illetve a közösségek láthatják-e az erőszak természetét a maga teljességében. A tanul-

mányban ismertetett kutatást azért valósítottuk meg, hogy a bántalmazott férfiakra, az őket körülvevő családi viszonyokról első kézből nyerjünk adatokat: empirikus adatgyűjtés révén ismerhessük meg a férfiak által elszenvedett bántalmazás típusait, folyamatát.

Az elméleti keretek

A családon belüli erőszakról alkotott, töredékes képet szándékozunk kiegészíteni, miközben a *családon belüli erőszak*, mint egy bizonyos problémakört jelölő kifejezés, ellentmondásokkal terhes. Ha csupán a szavak jelentését tekintjük, akkor nemtől és kortól független eseményekre gondolhatunk, amelyben egyetlen, releváns minősítő tényező rejtőzik, éspe dig az, hogy a cselekmények elkövetőit és elszenvedőit családi kötelek kötik össze³. Többnyire ez az általánosító és egyben befogadó személet jelenik meg a hazai közbeszédben, és ez az értelmezés teszi a szociális és gyermekvédelmi szakemberek által közkedvelté a fogalmat. Ugyanakkor igen erőteljesen jelen van a családon belüli erőszak feminista értelmezése, amely elsősorban azt kifogásolja, hogy az általánosító jelentéstartalom „könnyen azt a benyomást kelti, mintha a család különböző tagjai egyforma módon, gyakorisággal vagy mértékben követnének el erőszakot” (Szil 2005: 8). A feminista kutatók a patriarchális társadalomszerkezetből, illetve a szexista értékrendből fakadó⁴, a nők elnyomására irányuló jelenségeként értelmezik a családon belüli erőszak fogalmát, azaz főképpen a felnőtt nők bántalmazását, elnyomását értik ezen. Érvelésüket megerősíti az ENSZ Gazdasági és Társadalmi Tanácsának 1996/12. sz. határozata, mely szerint „a »családon belüli erőszak« a valamely családtag által a családon belüli nővel szemben a nemi hovatartozás alapján elkövetett fizikai, pszichikai és szexuális visszaélés...”⁵

Az erőteljes elhatárolódás ellenére a két értelmezés látszólag jól megfér egymás mellett a fejekben, ugyanakkor – miután a különbségek nem tisztázódtak egyértelműen, és a kategóriák nem váltak el egymástól (nem kaptak „külön nevet”), a jogalkotásban és a szakmai struktúrákban egyaránt összekeveredve jelennek meg. Ahogyan azt Szöllősi (2005: 69) írja: „Egyszerre van jelen az a törekvés, hogy egyenlően bánjanak a különféle sértettekkel, illetve az, hogy speciális védelmet nyújtsanak az elsődleges sértettnek tartott nők számára. Ez az ambivalencia jelenik meg a családon belüli erőszak megelőzésére és hatékony kezelésére irányuló nemzeti stratégia kialakításáról szóló 45/2003 (IV. 16.) ÖGY határozatban is. Egyrészt a határozat nem csak a nőket jelöli meg sértettként, hanem a gyermekeket és más családtagokat is, azaz min-

3 Ez az értelmezés éppenséggel kiterjedhet olyan erőszakra is, ahol családi-élettársi kötelek ugyan nem állnak fenn, de az együtt-élés kényszere mégis megvalósul, és az erőszakos események zárt ajtó mögött zajlanak (háztartáson belüli erőszak).

4 A szexizmust mint fogalmat általában a férfiak mindazon viselkedésére alkalmazzuk, mellyel a nők alacsonyabb-rendűségét fejezik ki, vagy kódolják bele pl. a társadalmi normákba. E fogalmi keret mentén a családon belüli erőszak „csupán” a társadalom egészére kiterjedő patriarchális elnyomórendszer egyik – noha sajátos eszköztárral rendelkező – manifesztációja.

5 45/2003 (IV. 16.) ÖGY határozat.

denki számára egyaránt védelmet kíván biztosítani. Másrészt a szöveg elemzéséből kideríthető, hogy megfogalmazói elsősorban a nőkkel szembeni erőszak külföldi szakirodalmából merítették az állami fellépést alátámasztó érveket, illetve a javasolt megoldásokat." Vélhetően ez az ambivalencia van jelen a laikus értelmezésekben, és a gyermekvédelmi, valamint szociális szakemberek „családon belüli erőszak” felfogásában, valamint az azon alapuló cselekvésekben is.

A gyakorlati szakemberek előtt kirajzolódó kép tehát már a legalapvetőbb definíció esetében is kettős. E kettősség azután tovább erősödik a családon belüli erőszakot tárgyaló publikációkban, szakmai anyagokban, a konferenciákon és a képzéseken, amelyek nem csupán tájékoztató forrásul szolgálnak a szakemberek számára, de a cselekvések alapjaként is. A családon belüli erőszak problémájának tudatosításában egyébként komoly erőfeszítéseket tevő hazai államigazgatás sem tompította, hanem éppenséggel felerősítette ezt a kettősséget. A Nemzeti Stratégia részeként két nagy kampány indult, csaknem egyszerre. Az egyik kampányt az akkori Gyermek-, Ifjúsági és Sportminisztérium folytatta, melyben a családon belüli erőszak áldozataiként a gyermekek álltak központban, míg ezzel párhuzamosan az Esélyegyenlőségi Kormányhivatal és a Belügyminisztérium „Összefogás a Családon Belüli Erőszak Ellen” kampánya a nők áldozattá válását hangsúlyozta. A nemzetközi egyezményekből fakadó feladatok végrehajtásának ügye is kettévált: a CEDAW végrehajtása az Esélyegyenlőségi Kormányhivatal asztalára, a WHO-ajánlásokhoz kapcsolódó feladatok végrehajtása pedig a GyISM és jogutódai asztalára kerültek (Krizsán, Paantjens és Lamoen 2006), s a feladatok végrehajtása során azután egymással kevésbé érintkezve vették ki részüket a csúciszervezetek szatellitjei, valamint helyi intézményei.⁶

A családon belüli erőszak kérdésének hazai interpretálása során a két nagy tábor abban a pillanatban kettévált, mihelyt a bántalmazás témaköre megjelent a közbeszédben. Ma már jól körülhatárolható frontvonal húzódik a nők jogaiért küzdők és a gyermekvédők között. Aki jobban kommunikálja álláspontját, nagyobb médiafigyelmet kaphat, több együttérzésre számíthat a laikusok részéről, illetve kihasználhatja a Cohen által leírt morális pánik jelenségét (Kitzinger 2000). Ennek következtében kikényszeríthetik a döntéshozók figyelmét, ami egyértelmű politikai előnyökhöz vezethet: (el)várt jogszabályok megalkotásához, sőt, anyagi forrásokhoz a szociális ellátórendszer kvótáin, célzott támogatásokon vagy pályázatokon keresztül. Ez a küzdelem tehát korántsem filozófiai jellegű, hanem nagyon is materiális.

Hazánkban a két értelmezés mellett csupán az utóbbi években jelent meg hangsúlyosabban a családon belüli erőszak multikauzális értelmezése, így a gyakorlati szakemberek elsősorban két nagy „ideológiai” körből juthatnak hozzá a tájékozódásukat segítő, szemléletüket formáló publikációkhoz (és előadásokhoz): mind a feminista, mind a gyermekvédelmi eszmekörnek elegendő ideje és szakembere volt arra, hogy a maga értel-

⁶ Azóta az esélyegyenlőség csúcshintézménye integrálódott a sorozatban mutálódó szociális tárcába, ám ez mit sem számított a fennálló kettős értelmezés szempontjából.

TANULMÁNYOK

mezése szerint honosítsa meg a családon belüli erőszakról szóló társadalmi diskurzust.

A családon belüli erőszak feminista szemléletű tematizálásában Morvai Krisztina (1998) már említett munkája ért el áttörő eredményeket. Morvai kötetének megjelenését követően – nem kis mértékben a különböző nőjogi és emberi jogi szervezeteknek köszönhetően⁷ – egyre jelentősebb teret kapott a nők elleni erőszak egyértelmű és határozott elítélése. Immár az elvek, törvények és határozatok szintjén a nők bárminemű bántalmazása elítélendő cselekedetnek számít, sőt, ez bűn. Ugyanakkor fájdalmasan lassan vernek gyökeret ezek az elvek a társadalmi gyakorlatban, és még mindig túl sok nő esik áldozatul változatos bántalmazási formáknak, miközben úgy tűnik, hogy a jogszabályok „nehezen kelnek életre”. Pedig Morvai könyvét követően számos olyan kiadvány jelent meg a hazai szakkönyv-piacon, amely ugyan bevallottan feminista szemléletű, ám ez javarészt csak abban nyilvánul meg, hogy szerzőik saját áldozatsegítő gyakorlatuk nyomán főképpen a női áldozatok szemszögéből írták le az egyébként általánosítható erőszakos cselekedeteket, a traumatizált áldozatok jellemzőit, illetve a velük való foglalkozás módját (Herman 2003, Evans 2004). Emellett persze megjelentek a patriarchális, elnyomó férfierőszakot axiómaként kezelő kiadványok is (Szil 2005, Bonino és Szil 2006), melyek vitatják és rövid úton elvetik a családon belüli erőszak egyéb értelmezéseit.

A feminista szemléletű hazai irodalom tehát bővelkedik a szakmailag körültekintő, alapos elemzésekben, a „bántalmazó férfi – bántalmazott nő” végletekig leegyszerűsített sémája azonban sokakat inkább vitára ingerel, s kevésbé buzdít megértésre és továbbgondolásra. Pedig ha azt nézzük, hogy *milyen a bántalmazás jellege*, azt tapasztalhatjuk, hogy a feminista irodalom igen részletes és precíz leírását adja nem csupán a nagy kategóriáknak, hanem a hétköznapi elnyomó praktikáknak is.

A hazánkban viszonylag későn formálódó feminista irányzatokkal szemben a gyermekvédelmi szemlélet masszív történelmi gyökerekkel rendelkezik. Az évszázadokon át lassan formálódó szemlélet csúcspontjának minden bizonnyal a Gyermek Jogairól Szóló New York-i Egyezményt tekinthetjük, amely ez idáig a legalaposabban összegezte a gyermekek jogait, s leghatározottabban állított tilalomfákat a gyermekek jogait sértő tevékenységek elé. Az Egyezmény hazai ratifikálása sem váratott sokáig magára, az 1991. évi LXIV. törvény foglalja magába, majd szemlélete hangsúlyos elemévé vált az 1997. évi XXXI. (Gyermekvédelmi) törvénynek is. A családon belüli erőszak gyermekvédelmi szempontú tematizálásához ezek a jogszabályok, és a jogszabályok nyomán születő kiadványok adtak megfelelően erős alapot. Ebben, valamint a már meglévő külföldi minták megismertetésére és átvételére fordított erőfeszítésekben, különféle társadalmi szervezetek játszottak kiemelkedő szerepet.⁸ És ez a szerep nem elhanyagolható: Magyarországon a gyermekbántalmazás a szélsőséges brutalitástól eltekintve megtúrt dolog volt, és a napi

⁷ Közülük legjelentősebbnek a NANE Egyesületet, valamint a Habeas Corpus Munkacsoportot tekinthetjük.

⁸ Mint pl. a Család Gyermek Ifjúság Kiemelten Közhasznú Egyesület.

gyakorlatban jobbára megtűrt ma is, még ha a fizikai bántalmazást vagy a lelki terrort „nem túl szerencsés nevelési eszköznek” becézzük. Hiszen a családi nevelés magánügy.⁹

A gyermekek bántalmazása terén – akárcsak a nők esetében – elsőként a sokkolóan durva agresszió, a csecsemőgyilkosságok, valamint a szexuális abúzus áldozatai körében születtek olyan empirikus munkák, melyek aztán eljutottak a gyakorló szakemberekhez (Kerezsi 1990, 1995, Herczog 2001, 2002). Ugyanakkor a rendszerváltást, illetve 1997-et követően az egész hazai gyermekvédelem jelentős átalakuláson ment keresztül, s az ezzel járó struktúra- valamint szemléletváltás, illetőleg a minőségi követelmények emelkedése annyi feladatot adott a szakma minden szintjén, hogy eleinte nem sok hangsúly esett a családon belüli erőszak kezelésére.

A családon belüli erőszak – és az ellene való küzdelem – 2004-től kezdve vált napi médiaeseménnyé, a politikai szintér szereplőjévé. Ekortól sokkal aktívabb szakmai munka követhető nyomon, számos módszertani kézikönyvvel, melyek a gyermekbántalmazás és elhanyagolás megelőzésére, felismerésére és kezelésére helyezték a hangsúlyt (pl. Herczog és Kovács 2004, Papp 2005). Ez azonban még kevés. A gyermekbántalmazás elleni küzdelem sem lépte még át azt a határt, amelyen túl minőségi változásról, javulásról beszélhetnék. Papíron már jók vagyunk, legyen szó jogszabályokról, szakkönyvekről. Hétköznapi szinten azonban még nem alakult ki a megfelelő gyakorlat.¹⁰

A családon belüli erőszak gyermekvédelmi szempontú feldolgozása tehát eredendően korlátozott, miután a figyelem középpontjába került erőszakos cselekmények áldozata minden esetben a gyermek. Ugyanakkor a szemléletmód „híveivé szegődött” szakemberek nyitottak a különféle magyarázó elvekre, és feltételezik, hogy a változatos bántalmazási formák nem ugyanazon mechanizmus szerint működnek, illetve a különböző bántalmazók nem ugyanazon okoktól, indulatoktól vezérelve cselekednek. Ennek a nyitottságnak praktikus okai vannak, miután a gyermekvédelemben dolgozó szakembereknek elsősorban és mindenképp előtt a gyermek érdekeit kell szem előtt tartaniuk, amely nem valósulhatna meg maradéktalanul szűk értelmezési keretek között. Ugyanezen okból a gyermekvédelmi szemléletnek van egy jelentős hátránya is, mégpedig az, hogy nehezen birkózik meg az *elég jó nevelés* és a *gyermekkel szembeni rossz bánásmód* közötti szürke zónával, miután mind a nevelés, mind a rossz bánásmód sztochasztikus, azaz a (távoli?) jövőben manifesztálódó eredménye csupán megsejthető, de sok esetben egyértelműen le nem írható (vö. Szöllősi 2000). Még a gyermek mindenképp előtt való érdekét szem előtt tartva is nehéz eldönteni, hogy a beavatkozás a gyermeknek a szülőktől való megvédésére (és ezzel együtt bizonyos mértékű

⁹ Ennek köszönhetően manapság Magyarország a negyedik legveszélyesebb hely a gyermekek számára: az USA, Portugália és Mexikó után szülei itt verik a legtöbb gyermeket, és kritikusan magas a lelki bántalmazás áldozatainak száma is (forrás: UNICEF).

¹⁰ Érdemes előbányászni az ENSZ Gyermek Jogainak Bizottsága 2006 januárjában publikált beszámolóját Magyarország vonatkozó kötelezettségeinek teljesítéséről. (ENSZ Gyermek Jogainak Bizottsága: A részes államok által a 44. cikk alapján benyújtott Jelentések tárgyalása. A Gyermek Jogai Bizottságának záró észrevételei: Magyarország. <http://gyermekjog.hu/node/182>.)

pszichikai, vagy akár fizikai szeparációjára), vagy a szülő támogatására irányuljon (hogy „jobb szülővé” válhasson, pontosabban a bettelheimi „elég jó szülővé”). Az effajta dilemmák teszik igazán nehezen emészthetővé a papíron oly egyszerűnek tűnő gyermekvédelmi szemléletet.

Kutatási eredményeinket nem szeretnénk ebbe a bipoláris rendszerbe illeszteni, és még inkább szeretnénk elkerülni valamiféle harmadik pólus generálását. Nem szeretnénk a férfiakat „a fennálló társadalmi rend” áldozataként ábrázolni – sem a családon belül, sem azon kívül. Ezért meg kell kísérelnünk egységes értelmezési keretet találni a családtagok közötti erőszakos cselekmények értelmezéséhez... már ha egyáltalán közös nevezőre hozhatóak ezek a változatos szereplőket érintő, egymástól akár szélsőségesen eltérő helyzetek.

A családon belüli erőszak fogalmi és tartalmi differenciáltságát, az erről folyó tudományos diskurzust nem tudjuk ezen tanulmányon belül a maga teljességében bemutatni – erre egyébként nincs is szükség, hiszen az a hazai szakirodalomban immár elérhető (Szöllősi 2005). Ugyanakkor tisztáznunk kell, hogy mi magunk „milyen szemmel” tekintünk a családon belüli erőszakra, milyennek látjuk a bántalmazást.

Családon belüli erőszak: számunkra a hangsúly a *családon belül* van, ahol az erőszak jellege az *intim szférából* következően *egyedivé* válik. Az intim szféra érzelmi telítettsége, a hétköznapi egymásrautaltság és a – jó értelemben vett – függőség megkülönbözteti a családi rendszereken belül megjelenő bántalmazást, az egyéb – kiszolgáltatott, kulturális-gazdasági szegregációban élő stb. – csoportokon belül tapasztalható agressziótól, vagy az utcán, köztereken elkövetett erőszakos bűncselekményektől. Egyediségét kiemeli, hogy a törvény és a törvény betartását hivatott rendszerek jól védelmezik az állampolgárokat a közösség különböző terein előforduló erőszaktól, miközben a család belülyeiket mind a törvény, mind a társadalmi rendszerek „tisztelőben tartják”, óvakodnak a beavatkozástól, ezzel kevésbé jól, vagy egyáltalán nem védik az állampolgárokat az itt bekövetkező erőszaktól. Több esetben az is előfordul, hogy az állampolgárok védelmezésére hivatott szervek (rendőrség, gyámhivatal stb.) a bántalmazó mellé állnak, bizonyos jogszabályokat felhasználva más jogszabályokkal szemben (pl. családjogi törvény vs. gyermekvédelmi törvény).

Ezzel nem kívánjuk azt állítani, hogy a családi rendszerekben bekövetkező, minden egyes agresszív, erőszakos jelenség családon belüli erőszakként értelmezendő. Elfogadjuk a Cseh-Szombathy (1985: 21) által javasolt konfliktusdefiníciót, mely szerint konfliktusnak azon társadalmi helyzeteket vagy folyamatokat nevezünk, „amelyben két vagy több személy vagy csoport között érdekellentét van, amely érzelmi vagy szándékbeli ellentétben, időnként ellenséges interakciókban is kifejeződik” – melynek értelmében a családi, házastársi konfliktusok természetes manifesztációi az érdekellentéteknek. Ugyanitt Cseh-Szombathy pszeudokonfliktusnak nevezi a félreértésen, kommunikációs zavarokon alapuló ellentéteket, összeütközéseket, mivel azokban nem érhető tetten valós érdekellentét. A házastársi konfliktusok és pszeudokonfliktusok célja tehát eredendően az érdekérvényesítés – persze a pszeudokonfliktusok esetében a cél megfogalmazása a felek kölcsönös félreértésén alapul. A családi, házastársi konfliktusok

tusok eltérő forgatókönyvei egyaránt tartalmazhatnak konstruktív és destruktív elemeket (pl. erősíthetik vagy rombolhatják a családi kohéziót), megjelenhet bennük az agresszió, akár a tettelegesség is. Továbbá a konfliktusban álló felek kihasználhatják, hogy egyes szereplők a családon kívüli helyzetekben is társadalmi elnyomás elszenvetői lehetnek – a konfliktus „győztes-vesztes” megoldására törekvők társadalmilag szentesített tilalomfákat állíthatnak a gyermekek és a nők elé a „siker” érdekében. A patriarchális design alkalmazásának feltárásával pedig máris eljutottunk a családon belüli erőszak feminista értelmezéséig, noha az értelmezés hatálya alá vont családok tagjai *természetes konfliktusaik* uralása érdekében nyúlnak a rendelkezésükre álló kommunikációs, kulturális és egyéb eszközökhöz.

A családi konfliktusok nem tekinthetők egyértelműen negatív, kerüendő, illetve büntetendő jelenségnek. Többek között igen komoly szerepük tártható fel a házastársak – vagy szülők és gyermekek, testvérek stb. – személyiségének fejlődésében, konfliktuskezelő képességének fejlődésében. Csupán a tettet, illetve az eszközöket vizsgálva – számunkra legalábbis úgy tűnik – nem rendezhető megnyugtatóan a bántalmazás definíciójának kérdése.

A konfliktusok, érzelmi, verbális és fizikai agresszió, valamint a szerepekből, normákból és tradíciókból épített hatalmi konstrukciók spektrumát felbonthatjuk Fromm (2001) prizmájával, amely a tett mögött rejlő készletés természetét vizsgálva alakítja ki a (szélesen értelmezett) *ember-séges agresszió*, valamint a rosszindulatú, *destruktív agresszió* fogalmát. S bár Fromm munkájában a hangsúlyos szerepet a 20. század első felének embertelen történelme, a társadalmi szintre emelt szadizmus kapja, a mögöttes készletés természetének mérlegelését beemelhetjük a családon belüli erőszak értelmezési keretei közé. Így azt állítjuk, hogy míg a közönséges családi konfliktusok az érdekellentétek mentén születnek, s céljuk az érdekérvényesítés, a tett mögött rejlő készletés pedig eredendően nem rosszindulatú (vagy a családtagok által nem annak vélt). Eközben a családon belüli erőszak mögöttes készletése rosszindulatú, destruktív szándékú, célja az áldozat személyiségének módszeres, tudatos rombolása, beteges kontroll alá helyezése. Rövid időintervallumban a kétféle „családon belüli helyzet” sok esetben meg sem különböztethető egymástól, hosszú távon azonban azonosíthatóak a bántalmazás ismertető jegyei, az *egyirányúság*, az *izoláció*, a *ciklikusság* és az *eszkálálódás*.

Ez a megkülönböztetés számunkra kevésbé elméleti jelentőségű, mint inkább gyakorlati. A családi konfliktusokban az agresszió számtalan formája megjelenhet, akár egészen eldurvult formában is. Csányi (2000) 11 típusba sorolja az agresszió fajtáit – más szerzőket idézve más csoportosításokkal is találkozhatunk –, melyeket bele lehet helyezni a családi konfliktusok értelmezési keretébe, különösen, ha azok eleve csoporton belül megnyilvánuló agressziófajták. Legyen szó a rangsorral kapcsolatos, szülői vagy a nevelői agresszióról, és legyen szó ezek bármilyen durva manifesztációjáról, a folyamat külső segítséggel – vagy társadalmi kontrollal, az elfogadható és az elfogadhatatlan viselkedés határvonalának egyértelmű megvonásával – befolyásolható (bár azt nem állítjuk, hogy ez egyszerű lenne). Az agresszor viselkedése megfelelő technikával

megváltoztatható, az érdekellentétek közös nevezőre hozhatók, különféle konfliktuskezelő módszer alkalmazható – pl. a felek mediálhatók. Ezzel szemben a tapasztalat azt mutatja, hogy a családon belüli erőszak – legyen akármilyen árnyalt, indirekt, vagy manipulatív – a családi rendszer fenntartása mellett nem orvosolható, sőt, igen gyakori, hogy a bántalmazó a rendszer felbomlása után utánanyúl áldozatának, és minden eszközt megragad ahhoz, hogy az ne tudjon kibújni beteges kontrollja alól. Ahol a bántalmazás ismertetőjegyei megjelennek – felfedve ezzel a tett mögött rejlő késztetést, a destruktív agressziót –, ott szinte biztosak lehetünk abban, hogy a bántalmazó nem lesz együttműködő a helyzet megoldására irányuló kísérletek során, a konfliktusokra irányuló megoldási kísérletek csődöt mondanak.

Nem elég, ha a családok életébe beavatkozó szakemberek cselekvési terveiket az észlelhető tettekre alapozzák. Más eszközöket, másféle kommunikációt kell bevetnie, ha a befolyásolni kívánt tett a családi konfliktusok keretébe illeszthető, és mást, ha a tett – vagy inkább a tettek sorozata – a bántalmazás ismertető jegeit mutatja, destruktív agressziója a családon belüli erőszak értelmezési keretébe illeszkedik. A gyermekét veréssel nevelő szülő agressziója nem ugyanazokkal az eszközökkel kezelhető, ha a verés mögött egy eldurvult családi konfliktus áll (rossz nevelés), és megint mással, ha a bántalmazás romboló szándékú.

Miközben a családon belüli erőszak „családon belüli” határait kerestük, kénytelenek voltunk különbséget tenni erőszak és erőszak – agresszió és agresszió – között. Ezzel a disztinkcióval nyomban megsértettük a bántalmazás fogalmának közkeletű értelmezését is. Ha csupán a bántalmazásról önmagában értekezünk, viszonylag egyszerűen tudunk különbséget tenni a bántás és a bántalmazás között, ez utóbbit a már említett három jellemzővel definiálva. Ugyanakkor ha például a gyermekekkel szemben érvényesített rossz bánásmódról beszélünk, ott a bántalmazás definíciója kitágul, magába olvasztva a rossz bánásmód minden kategóriáját, azok minden válfaját, beleértve a passzív (elhanyagoló) formákat is, függetlenül attól, hogy a konkrét rossz bánásmód jellemezhető-e a ciklikusság és az eszkalálódás kritériumaival¹¹.

Véleményünk szerint az agresszió – bármilyen agresszió – Fromm által leírt kétféle típusa mentén határozottan szét kellene választani az észlelhető tetteket, avagy a vizsgálat alá vont családi rendszereket. Az egyik halmaz olyan fogalmakat tartalmazna, mint a családi konfliktus, erőszak, rossz bánásmód, a másik halmaz fogadná be a családon belüli erőszak és a bántalmazás fogalmát. Verésnek látszik a tettegességig fajuló rossz bánásmód és a fizikai bántalmazás is – a kettő mögött álló szándék azonban nem mosható össze, és éppígy nem célszerű egybemosni a verés megszüntetésére irányuló erőfeszítések eszköztárát sem.

A kétféle erőszak szétválasztása azonban korántsem egyszerű. Erősen beleyökerezett gondolkodásunkba a *bántalmazott nő*, a *bántalmazott gyermek* fogalma – kutatásunk megvalósítása során mi magunk is a *bántal-*

11 Az egyirányúság kritériuma a szülő-gyermek relációban – különösen a tekintélyelvű társadalmak esetén – nagy valószínűséggel megjelenik, ám nem feltétlenül a bántalmazás jeleként.

mazott férfi kifejezést használtuk, az előző kettő szinonimájaként –, függetlenül attól, hogy a „bántalmazás” családi konfliktusok érdekérvényesítő agressziójaként támadja, vagy alapvetően egyirányúsodva, ciklikusan és eszkalálódva terrorizálja áldozatát. Problémás lehet az erőszakot alkalmazó fél megnevezése is: akit eddig egyszerűen *bántalmazónak* neveztünk, azt most mögöttes szándékai szerint kellene megmérnünk, miközben a mérés technikájára nézvést nem állnak rendelkezésünkre egyszerűen és jól használható standardok. Abban sem vagyunk biztosak, hogy a kétféle erőszak határait élesen meg lehet húzni – valószínűnek tűnik, hogy a határ elmosódott, széles átmenetet képez a tiszta típusok között.

A kutatás módszertana

A fentebb vázolt elméleti nehézségek feloldása egyelőre meghaladja az erőnköt, ezért kutatásunk során az általánosító bántalmazás-fogalmat alkalmaztuk: ide értve mindazokat, akik magukat valamiféle agresszió sértettjének érzik, származzon az közönséges családi konfliktusból, vagy családon belüli erőszakból. Lemondtunk arról is, hogy a családi rendszer teljességét vizsgáljuk – nőket, gyermekeket és férfiakat egyaránt –, valamint arról, hogy reprezentatív eredményeket publikáljunk. Adataink nem véletlenül mellőzik a reprezentativitást; eleve nem arra törekedtünk, hogy feltárjuk, a magyar férfiak hány százaléka él át különböző bántalmazást, hiszen ez most számunkra irreleváns. Fontosnak tartottuk viszont azt, hogy ellenőrizzük azt az általános feltételezést, miszerint a bántalmazó nők fegyvere elsősorban a lelki erőszak (vö. Tóth 1999), vagyis hogy a férfiak elsősorban lelki bántalmazás áldozataivá válhatnak, és nem jellemző az ellenük elkövetett fizikai erőszak. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy a magukat bántalmazottnak, elnyomottnak érző férfiak milyen valószínűséggel „ütnek vissza”, vagyis hogy fizikai erőfölkényüket kihasználva válhatnak-e maguk is agresszorral, bántalmazóval. Feltételeztük továbbá, hogy a bántalmazó feleségek, élettársak anyaként hasonló sémák szerint kontrollálják gyermekeiket, velük szemben is bántalmazóként lépnek fel, így erre vonatkozóan is gyűjtöttünk adatot. Megelégedünk azzal, ha eredményeink révén legalább annyit teljes felelősséggel kimondhatunk, hogy a férfiak is áldozattá válhatnak, s ha tartósan fennáll ez a helyzet, akkor annak komoly következményei vannak – jellemzően a családok diszfunkcionális működése, valamint a durva megoldások, bántalmazó sémák továbbörökítése.

Az adatgyűjtést az Észak-Alföldi Régió három megyeszékhelyén, az igazságügyi, valamint a szociális és a gyermekvédelmi ellátórendszerek keretén belül végeztük.¹² Feltételeztük, hogy az ezekben a rendszerekben fellelhető férfiak, akik valamely problémájuk kapcsán már kértek segítséget, talán nyitottabbak lesznek egy sokkal érzékenyebb problémára,

¹² Családsegítő szolgálatok, gyermekjóléti szolgálatok, egyéb gyermekvédelmi intézmények, hajléktalanokat segítő szervezetek, mentálhigiénés segítségnyújtást biztosító szervezetek, pártfogó felügyelők kliensei körében szerveztük meg az adatgyűjtést.

TANULMÁNYOK

mint azok, akik nem állnak semmiféle kapcsolatban szociális segítőkkel. Ez az elgondolás valószínűleg bevált – azért nem állíthatjuk biztosan, mert nem végeztünk kontroll-vizsgálatot a nem-kliensek körében –, ugyanakkor még így is rendkívül nagy volt az ellenállás a magukat érintettnek vallók részéről. Jellemző reakció volt, hogy miután néhány szűkre szabott mondattal jelezték érintettségüket, mereven elzárkóztak a további együttműködéstől, beleértve a rövid kérdőív kitöltését is. Azok körében sem oldódott fel eléggé a zárkózottság, akik hajlandóak voltak kitölteni az anonim kérdőívet, így legtöbbször a nyitott kérdésekre nem válaszoltak kellő részletességgel, valamint nem vállalták a felajánlott interjút.

A kutatás során *bántalmazott férfiak* elsősorban az erőszakos partnerviszony felnőtt sértetteit tekintettük, ugyanakkor a mintába több olyan felnőtt férfi is bekerült, akik nem partnerük, hanem idősebb szüleik, vagy éppen munkahelyi főnökök áldozatai. Őket bizonyos kérdésekben kvázi kontroll-csoportként kezelhettük, ezért velük is felvettük a kérdőívet.

Az adatok feldolgozása során 202 fő válaszait tudtuk értékelni – ebből *partnerbántalmazás* áldozatának 125 fő érezte magát. A válaszadók 54 százaléka Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei, a fennmaradó esetek majdnem azonos arányban oszlanak meg Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok megye között (1. táblázat). A megyeszékhelyekhez kötődő intézmények klienseinek egy része nem a megyeszékhelyeken él, ezért a minta területi megoszlásához a megyét nevesítettük. A válaszolók elemszáma nem minden kérdésnél azonos, melyet az egyes változóknál jelzünk.

A kérdőívek elemzését 5 rövidebb, személyes beszélgetésen alapuló esettörténet árnyalja, melyek a család gondozói praxisunk során kialakult bizalmasabb kapcsolat révén jöhetnek létre. Esetükben, mint azt az elemzés is bizonyítja, egészen biztosan családon belüli erőszakról beszélhetünk, s nem eldurvult családi konfliktusról.

1. táblázat A minta területi megoszlása

	Teljes minta		Partnerüktől bántalmazottak	
	esetszám (fő)	%	esetszám (fő)	%
Hajdú-Bihar	45	22,3	25	20,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	109	54,0	75	60,0
Jász-Nagykun-Szolnok	48	23,8	25	20,0
Összesen	202	100,0	125	100,0

A minta demográfiai jellemzői

Válaszadóink jellemzően 30 év feletti férfiak voltak. A figyelembe vett legfiatalabb korosztály (a 18–29 év közöttiek) kisebb arányban képviselték magukat; csupán feleannyian voltak, mint a népesebb kohorszok. A bántalmazott férfiak átlagéletkora a mintában 41 év volt (2. táblázat). Az esetek egyenlőtlen kormegoszlását legalább négy tényező okozhatja.

Az egyik a házassági kedv jelentős visszaesése, amely a 20-as években járó nők esetében 10, a férfiak esetében 7 százalékra csökkentette a házasságkötések arányát az azonos korúak kohorszában (forrás: KSH).

A fiatalok életmódváltozása valószínűleg a tartós párkapcsolatok kialakulását is késlelteti, megnyújtva a randizás, rövid ideig tartó együtt-járások időszakát. Ebből következően feltételezhető, hogy a fiatalabb korosztályok áldozattá váló tagjai nagyobb eséllyel kilépnek egy kevésbé stabil, időközben túlzottan konfliktusossá, vagy bántalmazóvá váló kapcsolatból, mint az idősebb korcsoportok tagjai, akiknek kilépése elé a hosszantartó érzelmi és gazdasági közösség – és ezzel egy időben az önállóságot és a döntésre való képességet kikezdő bántalmazás – gátakat emel. Ennek a tényezőnek magas valószínűséget tulajdonítunk mindkét nemű bántalmazottak esetében, bár feltételezzük, hogy a kezdeti kapcsolatból a fiatal férfiak könnyebben kilépnek, mint a fiatal nők.

Egy másik tényező a férfiasság nimbusza lehet, amely főképpen a fiatal férfiaknak nem engedi meg, hogy bevallják, őket a partnerük bántalmazta. A bántalmazás tartós jelenléte, esetlegesen a kapcsolatba született gyermekek sorsa iránt érzett felelősség aztán fokozatosan elnyomhatja ezt a tartózkodást.

Feltételezhető továbbá, hogy a bántalmazás a párkapcsolatokban kor-specifikus, amely azonban nem a párok életkorával, hanem a fennálló párkapcsolat időtartamával áll összefüggésben. Eszerint a fiatalabb, még rövidebb ideje együtt élő párok esetében a bántalmazó sémák – vagy a családi konfliktusok – még nem fejlődtek ki teljesen.

Végül előfordulhat, hogy a jelenséget leginkább a mintavétel sajátossága magyarázza, miután a mintába a – pártfogó felügyelőkre is kiterjesztett értelmezésű – szociális szféra kliensei kerültek. Elképzelhető, hogy a fiatalabb korosztályokra kevésbé jellemző, hogy kapcsolatba kerülnek a szociális szférával, noha éppúgy áldozattá válhatnak, mint az idősebb kohorszok, azonban arról nem volt alkalmuk beszámolni.

2. táblázat A minta kormegoszlása

	Teljes minta		Partnerüktől bántalmazottak	
	esetszám (fő)	%	esetszám (fő)	%
29 éves korig	31	15,4	14	11,2
30–39 éves	59	29,4	40	32,0
40–49 éves	60	29,9	35	28,0
50 év felett	51	25,4	36	28,8
Összesen	201	100,0	125	100,0

A mintában kiemelkedően magas a házások aránya, beleértve a partnerüktől bántalmazottak almintáját is (3. táblázat). Ha a tartós kapcsolatban élőket vizsgáljuk (házasságban és élettársi kapcsolatban összesen), akkor kissé magasabb arányban találjuk meg őket a partnerüktől bántalmazottak között, mint a teljes mintában. Ugyanakkor az elváltak és válófélben lévők aránya csaknem ugyanakkora a teljes, illetve az említett almintában, amely arra engedne következtetni, hogy a családon belüli erőszak férfiáldozatai lényegében nem lépnek ki a párkapcsolatból (ugyanolyan mértékben, mint bárki más). A válást, mint a problémától való elszakadás eszközét ugyan többen megnevezték (lásd később), azonban úgy tűnik, hogy ez az eszköz csak a „vágyak tárgya”. Sajnos a kér-

TANULMÁNYOK

dőíves felmérés során nem tértünk ki arra, hogy a bántalmazás jelenleg is tartó folyamat-e, vagy a válaszadó egy, a múltban lezajló eseményről számol be, így nem nyilvánvaló, hogy a tartós párkapcsolatban élők a jelenlegi párjukkal kapcsolatban számoltak be tapasztalataikról¹³, vagy egy korábbi párkapcsolathoz köthetően, így nem tudjuk egyértelműen kijelenteni, hogy a női áldozatokhoz hasonlóan a családon belüli erőszak férfi-áldozatai is bennragadnak az agresszív kapcsolatban (vö. NANE 1999).

3. táblázat A minta megoszlása a válaszadók családi állapota szerint

	Teljes minta		Partnerüktől bántalmazottak	
	esetszám (fő)	%	esetszám (fő)	%
Nőtlen	35	18,8	13	11,1
Házass	104	55,9	66	56,4
Elvált/válófélben	30	16,1	21	17,9
Élettárs	17	9,1	17	14,5
Összesen	186	100,0	117	100,0

A mintába került férfiak gyermekeinek számát a 4. táblázat mutatja be a teljes mintára, valamint a partnerüktől bántalmazott férfiak mintájára vonatkozóan. Jellemző eltérések a két minta között nincsenek, hacsak a gyermektelenek kategóriáját nem tekintjük annak. Azon esetekben, amikor a férfiak gyermeket vállalnak, az egyéb bántalmazásokhoz képest nem tapasztalható a bántalmazó párkapcsolatnak semmiféle negatív hatása a gyermekvállalási hajlandóságra.

4. táblázat A minta megoszlása a válaszadók gyermekeinek száma szerint

	Teljes minta		Partnerüktől bántalmazottak	
	esetszám (fő)	%	esetszám (fő)	%
Nincs gyermeke	46	23,6	18	14,9
1 gyermek	48	24,6	30	24,8
2 gyermek	64	32,8	44	36,4
3 gyermek	26	13,3	20	16,5
4 vagy több gyermek	11	5,6	9	7,4
Összesen	195	100,0	121	100,0

Iskolai végzettség szerint jelentős belső különbségek tapasztalhatóak a mintában. Kiemelkedő a középfokú végzettséggel rendelkezők aránya, azon belül is a szakképzésre koncentráló, érettségit nem adó iskolaformákból kikerülők aránya (5. táblázat). Bár a minta belső megoszlása semmiképpen sem utal a magyar társadalom egészére, vagy a hazai bántalmazott férfiak összességére – mint ahogyan más változóknál sem –, hiszen a kutatás során nem törekedtünk erre, mégis érdemes megjegyezni,

13 Az adatgyűjtés során tapasztaltak alapján azonban megkockáztatjuk, hogy a párkapcsolatban élők alapvetően jelenleg is folyó bántalmazásról számolnak be, míg az elváltak a válásukat megelőző párkapcsolatról.

hogy a 2005. évi Mikrocenzus adataival magyarázható felsőfokú végzettségűek alacsony aránya: a Mikrocenzus alapján az Észak-Alföldi Régióban 10 százalék a felsőfokú végzettségűek aránya. A Mikrocenzus adataihoz képest mintánkban jóval alacsonyabb a 8 általános el sem végzetek aránya, valamint kiugróan magasnak bizonyult az érettségi nélküli, szakmai oklevelet biztosító képzésben részt vevők aránya.

5. táblázat A minta megoszlása a válaszadók iskolai végzettsége szerint

	2005. M.c.	teljes minta		partnerüktől bántalmazottak	
	% *	esetszám (fő)	%	esetszám (fő)	%
Nincs 8 általános	11,4	4	2,2	4	3,5
8 általános	35,5	49	26,3	31	27,2
Szaktanácsadó, szakiskola	} 19,6	66	35,5	38	33,3
Szakközép					
Gimnázium	23,4	17	9,1	13	11,4
Felsőfokú	10,0	21	11,3	9	7,9
Összesen	100,0	186	100,0	114	100,0

*A 2005. évi Mikrocenzus Észak-Alföldi Régióra vonatkozó adatai. Forrás: KSH

A bántalmazók és a bántalmazás

A válaszadóknak lehetőségük nyílt arra, hogy a bántalmazókat előre megadott kategóriákba sorolják (6. táblázat). A válaszok közül kiemelkedik a bántalmazó partner (feleség, élettárs, barátnő) kategóriája, amely azonban nem jelenti azt, hogy hazánkban a bántalmazást elszenvedő férfiak több mint 60 százaléka a partnere áldozata lenne – reprezentativitás híján az efféle értelmezésnek helye nincs. A mintába elhanyagolható számban kerültek be a saját gyermekeik által bántalmazott – jellemzően idősebb – férfiak, valamint az egyéb kategóriában megjelenők (pl. após, anyós, szomszéd, tanár, nevelőotthoni nevelő). Ez utóbbi kategóriákkal a későbbiekben nem foglalkozunk érdemben.

6. táblázat A minta megoszlása a bántalmazók kategóriák szerint

	Esetszám (fő)	%
Munkahelyi	33	16,3
Édesanya/nevelőanya	16	7,9
Édesapa/nevelőapa	14	6,9
Partner	125	61,9
Gyermek	4	2,0
Egyéb	10	5,0
Összesen	202	100,0

Ha megvizsgáljuk a minta kor-struktúráját (1. ábra), láthatjuk, hogy az egyes csoportok mediánja a 40-dik életév körül koncentrálódik. Kivételt képeznek a már említett gyermekeik által bántalmazott idős férfiak,

TANULMÁNYOK

illetve – nem várt módon – az édesapjuk vagy nevelőapjuk által bántalmazottak. Ez utóbbiak mediánja a 30-dik életévhez közelít. Azt nem tudjuk eldönteni, hogy ennek oka a magas halandóság a férfiak idősebb kohorszaiban – azaz a bántalmazó apák halála miatt ritkul meg a válaszadók korának előrehaladtával a bántalmazás ezen válfaja –, vagy egyfajta leválási krízis, amely a fiatal férfiak és apjuk között kialakulhat a „fészekhagyás” időszakában, majd ezt követően abbamarad.

A partnerük által bántalmazottak esetében megfigyelhető, hogy a jelenség minden életkort érint, a fiatal férfiakat éppúgy, mint az idősebbeket. A partneri bántalmazásról beszámolóok csoportjának két középső kvartilise 34 és 50 év közé esik, ami gyakorlatilag felöleli az aktív felnőttkor legjavát.

1. ábra A minta kor-struktúrája a bántalmazói kategóriák szerint

A bántalmazás jellegét tekintve vizsgálatunkban leginkább a lelki terror eszközeire koncentráltunk, annak használatáról szerettünk volna árnyaltabb információkat szerezni. Ennek érdekében a lehetséges változatokat igyekeztünk alaposan kibontani, így végül a lelki bántalmazás 11 kategóriáját használtuk. A fizikai erőszak esetében két kategóriát alkalmaztunk (tárgyakkal dobálás és testi kontakt támadás), valamint egyet a gazdasági erőszak esetében (egyedül kezeli a pénzt). A szexuális erőszak kategóriájára külön nem kérdeztünk rá, egy határesetét lelki erőszakként kezeltük (szexualitással zsarol), mint ahogyan a lelki erőszak típusai közé soroltuk a kedvenc tárgyak megrongálását is, amely más értelmezésekben lehet akár fizikai erőszak is. Különálló kategóriának tekintettük azt az esetet, amikor a bántalmazó elzárja a gyermekeitől a válaszadót, pl. gátolja a láthatást. A válaszadóknak módjukban állt meghatározni egyéb bántalmazási kategóriákat is, ezzel azonban igen kis számban éltek, melyek egy részét besoroltuk az előre megadott kategó-

riák egyikébe (az alkalmazott kategóriákat a 7. táblázat tartalmazza). A nyilvánvalóan nem azonos „fajsúlyú” kategóriák között nem állítottunk fel rangsort.

Vizsgálva az egyes bántalmazási kategóriák előfordulását, azt tapasztaltuk, hogy megkérdezett férfiak leggyakrabban pszichikai támadásoknak vannak kitéve. A 7. táblázat adatait az egyes válaszok értékének átlagából képeztük (amennyiben az adott bántalmazás sosem fordul elő a megkérdezettel, az érték 0, ha ritkán fordult elő, az érték 1, gyakori előfordulás esetén 2). A kapott eredmény értékelésénél 0,66 és 1,33 közötti értékeket számottevő, jellemző előfordulásúnak tekintettünk, e felett pedig átlagon felüli gyakoriságúnak.

A munkahelyi bántalmazások esetében – talán nem meglepő – lényegében a teljesítménnyel és a személyiség megítélésével kapcsolatos támadások jelennek meg. Vádak, kritikák, leminősítések, valamint a kendőzetlen agresszió (sértések, becsmélés), illetve valamivel ritkábban a nyílt dühkitörés. Érdekességként megemlíthető, hogy bár általában a munkahelyi szexuális zaklatást a férfiak követik el, mintánkban megjelennek ennek az áldozatai is.

Azon ritka esetekben, amikor a felnőtt férfiakat szüleik bántalmazzák, szintén átlagos gyakorisággal jelentkeznek a lelki erőszak nyíltabb, direkt módon bántó formái – minden esetben magasabb gyakorisággal, mint a munkahelyek esetében. Az anya eszköztárában valamivel gyakrabban jelenik meg a passzív agresszió (hallgatás, elfordulás), amely lelkiismeretfurdalást, önvádat gerjeszt az áldozatban, s ezzel lassan, alattomosan kezdi az önértékelését, önbizalmát, gyakorta úgy, hogy ezt maga a bántalmazott nem is tudatosítja. Megfigyelhető, hogy a mintában megjelenő apák igen gyakran durvák fiaikkal, gyakran szidalmazzák, kritizálják őket, esetenként akár a tettegességig is fajuló módon. Jellemző bántalmazási mód, hogy az apa kizárja a fiát a pénz kezeléséből – ez esetben a felnőtt fiú valószínűleg nem rendelkezik megfelelő keresettel, s ez talán egyéb konfliktusok forrása is lehet. A lelki, szóbeli bántalmazás intenzitása igen viharos kapcsolatról árulkodik.

A bántalmazó partnerkapcsolatot leginkább a kritizálás, vádaskodás és hibáztatás légköre, a parancsolgatás, valamint a becsmélő, sértegető szavak használata jellemzi. Átlagos gyakoriságú a fenyegetés és zsarolás, a megalázás, a nyílt dühkitörés, a pénz kezelésétől való elzárás, illetőleg a szexualitással való zsarolás. Úgy tűnik, jellemző – bár nem a „legkedveltebb” – női eszköz a hallgatás és elfordulás: a partnerek és az édesanyák egyforma gyakorisággal alkalmazzák. Párkapcsolaton belüli fizikai erőszakról a válaszadók egynegyede-egyharmada számolt be: a bántalmazó feleségek (élettársak, barátnők) 20,4 százaléka alkalmanként, 3,5 százaléka rendszeresen tárgyakkal dobja meg partnerét, emellett 25,4 százaléka alkalmanként, 11,4 százaléka pedig rendszeresen verekszik, harap, karmol. A fizikai bántalmazás két kategóriájának elkövetői között jelentős, 90 százalékos fölötti az átfedés. A fizikai erőszak mintán belüli előfordulásának gyakorisága ahhoz már túl magas, hogy továbbra is azt állíthassuk: a családon belül a bántalmazó férfiak eszköze a fizikai, a bántalmazó nőké pedig a pszichikai erőszak – adataink szerint legalábbis a kijelentés második felét módosíthatjuk.

7. táblázat Az egyes bántalmazási kategóriák előfordulásának gyakorisága

	munkah. N ≤ 33	anya N ≤ 16	apa N ≤ 14	partner N ≤ 25
Hallgatással, elfordulással büntet	0,71	1,07	0,73	1,05
Vádaskodik, valótlan dolgokat állít, hibáztat	1,28	1,25	1,46	1,24
Leszól, lenéz engem, megaláz mások előtt	1,06	1,13	1,43	0,98
Kritizál, ítélkezik	1,15	1,40	1,57	1,38
Parancsolgat	1,18	1,31	1,64	1,18
Becsmérlő, sértő szavakat használ	1,03	0,94	1,57	1,13
Fenyeget, zsarol	0,55	1,07	1,43	0,96
Nyílt dühkitörést zúdít rám	0,65	0,86	1,31	0,93
Elzár a gyermekeimtől	0,04	0,00	0,00	0,47
Megrongálja a számomra fontos tárgyakat	0,00	0,08	0,82	0,33
Tárgyakat vág hozzám	0,11	0,00	0,80	0,27
Megüt, rúg, karmol, harap	0,00	0,14	0,50	0,48
Egyedül kezeli a pénzt, nekem nem ad	0,18	0,38	0,91	0,69
Szexualitással zsarol, visszaél	0,14	0,00	0,00	0,79
Öngyilkossággal fenyegetőzik	0,00	0,43	0,60	0,34

Sajátos bántalmazói magatartásról számolt be az egyik alany a felségével kapcsolatban. *„A férfi-szerepemet elvette tőlem. Női feladatköröket erőszakol rám, de abban sem vagyok jó szerinte. Reggel sokáig alszik, sokszor délig is, ezalatt én gondoskodom a gyermekekről... Ha egyedül vagyok a gyerekekkel, mindent jól teszek körülöttük, jól érezzük magunkat együtt. Együtt nem megy. Minden mozdulatomban talál valami kivetnivalót és azt azonnal a gyerekek előtt szövegeszi. Megszégyenít előttem... Sok esetben kérem, hogy reggel ne is keljen fel, mert hamarabb elkészítem egyedül a három gyereket.”*

Egy négy gyermekes anya gyilkos dühvel verte a két fiát. Saját elmondása szerint úgy érezte: *„akár képes lennék megölni is őket, ha ellenállnának. De meghúzzák magukat, mert tudják, hogy rosszak voltak, és megérdemlik, amit kapnak.”* A bántalmazást megakadályozni szándékozó, egyébként jó erőben lévő férjét is brutálisan megverte. Jelenleg a férfi külön háztartásban neveli a két fiút, ám az anya a láthatások alatt is terrorizálta a gyermekeket, illetve a férfit, melynek következtében a láthatások elmaradtak. Az anya immár gyámhivatal útján akar érvényt szerezni a láthatás jogának.

Az interjúk során megismert bántalmazó nők minden rendelkezésükre álló eszközzel igyekeznek megtörni áldozatuk ellenállását és akaratát, illetve végső soron a személyiségét. Érzelmi elősködők, akik a tőlük függésben lévő személyek révén érzik magukat jól, csak általuk, illetve megalázásuk, elnyomásuk által tudnak teljes életet élni. A legkisebb ellenállást is azonnali, heves megtorlással büntetnek. *„Nem tűr más, csak a totális meghunyászkodást. Ha nem akarom, hogy a gyermekem lássa, milyen az anyja, tűrnöm kell... vagy önkéntes száműzetésbe kell vonulnom. Jelenleg három és fél hónapja nem láttam a gyermekem.”*

Az esetleírások alanyai kivétel nélkül a bántalmazás ciklikus jellegéről számoltak be, mint ahogyan a kérdőív kitöltői közül is többen jelezték, hogy válaszaik bizonyos időszakokra jellemzőek, míg más időszakokban „béke van”. A párjuk által bántalmazottak ezekben a békés időszakokban

úgy érezték, hogy van még remény, talán meg lehet menteni a kapcsolatot, visszatérnek a régi szép idők. Többen a szerelem fellángolásáról beszéltek.

A bántalmazott férfiak esetében is fontos lehet, hogy eredendően ők voltak-e a bántalmazás célpontjai, vagy inkább egy más irányú bántalmazásba belépve válnak másodlagos áldozattá. Ennek jelentőségét elsősorban a partnerbántalmazási viszonyban látjuk, ahol a partner agressziója elsősorban a gyermekre irányul, s a felnőtt szereplő a gyermeket védelmezve, az agressziót magára hárítva háromszögesíti a bántalmazást. Ez a forgatókönyv mindkét nembeli bántalmazók, illetve bántalmazottak esetében előfordulhat, az empirikus adatok azonban eddig jobbra azt tanúsították, hogy a bántalmazó apa és gyermeke közé lép be – és ezzel válik áldozattá – az anya.

A 8. táblázatban 90 válaszadó adatai szerepelnek, akik mind a partnerbántalmazás áldozatainak minősítették önmagukat. Az esetek több mint felében a partner a gyermeket is bántalmazza, s ezen belül viszonylag alacsony azon esetek aránya, ahol a válaszadó úgy érezte, a gyermek többet kap, mint ő. Azon esettörténetek felvétele során, melyben az apa és a gyermek hasonló szituációban voltak (mindketten bántalmazottak), az apák több esetben beszámoltak arról, hogy a feleség dühe alapvetően a gyermekre irányult, és nem tűrte, hogy az apa megakadályozza, tompítsa azt, s így vált az apa maga is bántalmazottá.

Esetenként a gyermek bántalmazása csak eszköz arra, hogy a férfi ellenállását a bántalmazó partner megtörje. *„Dühöngése közben óvatlanul bánik a csecsemővel is. Csapkod, indulatait nem tudja visszafogni akkor sem, ha a gyerek a kezében van. Annyira félttem ilyenkor a gyereket, hogy teljesen elvesztem az erőmet. Behódolok.”*

8. táblázat Elsődlegesen kire irányul a partner agressziója?

	Az esetek aránya (%)
Csak a férfira	44,44
Inkább a férfire, de a gyerek sem ússza meg	31,11
Mindkettőre egyformán	17,78
Inkább a gyermekre, de a férfinak is kijut	6,67
Csak a gyermekre	0,00
Összesen	100,00

A bántalmazottak: érzések és reakciók

Az erőszakot elszenvedők érzései árulkodnak arról, hogy bántalmazóik miképpen rombolják leplezetlen, vagy manipulatív módon önbecsülésüket, hogyan hitetik el velük, hogy alkalmatlanok egyes szerepekre. Önmagukban a negatív érzések nem jelentenek problémát, sőt, részei az egyéni alkalmazkodóképességnek, ám ha ezek a negatív érzések egy bántalmazó kapcsolat következtében jelentkeznek újra meg újra, annak hosszú távon súlyos ára lesz: többek között lelki egyensúlyvesztés, lelki

és mentális betegségek, pszichoszomatikus problémák és a bántalmazótól való függőség.

A bántalmazott férfiakat célzó kutatásunk során arra kértük válaszadóinkat, hogy beszéljenek érzéseikről. Férfiakról van szó: már maga a kérdés is furcsán hangzott, s ennek megfelelő fogadtatásra talált. Talán még az elvált férfiakat tekinthetjük leginkább rutinossnak a tekintetben, hogy megfogalmazzák érzéseiket, illetve beszéljenek is róla. Az átélt érzelmek és testi érzetek előfordulásának gyakoriságához a már ismertetett módon értékeket rendeltünk (sosem fordult elő = 0; ritkán = 1; gyakran = 2). A válaszok átlagolt értéke alapján készítettük el a 9. táblázatot (a kérdéscsoportra a bántalmazói kategóriák szerint megkérdezettek 83–98 százaléka válaszolt). A kapott eredmény értékelésénél számottevő előfordulásúnak ismételtén a 0,66 és 1,33 közötti értékeket tekintettünk.

Kiemelkedő gyakorisággal előforduló érzésekről a válaszok alapján nem számolhatunk be. Az alkalmatlanság érzése, valamint a félelem a másik dühétől, kiszámíthatatlanságától jellemzően csak a párkapcsolati erőszakban tapasztalható, a másik három területen elhanyagolható a megjelenésük. Egyébiránt úgy tűnik, hogy a bántalmazás hatására kialakuló különféle negatív érzések együttesen jelennek meg, rombolva az áldozat lelki integritását. Leggyakrabban a bántalmazó, idős apával (vagy nevelőapával) kapcsolatban jelentkeznek a negatív érzelmek, ezt követi a partnerkapcsolatban bántalmazottak érzelmeinek gyakorisága – az adataink pusztán az érzelmek megélésének gyakoriságára, és nem azok intenzitására vonatkoznak! Legjellemzőbb érzések a düh, az elutasítottság érzése, a döbbenet, a frusztráltság és a zavarodottság. Az apai és partnerkapcsolatokban a csalódottság és a szomorúság is gyakran megjelenik.

Feltételeztük, hogy az érzelmek differenciáltsága terén különbségeket fogunk találni az iskolai végzettség szerint – akár azért, mert a különböző iskolázottságú és kultúrájú áldozatok valóban másféle érzelmekkel reagálnak az őket érő agresszióra, akár azért, mert az érzelmeiket eltérő eredménnyel tudatosítják, más módon képesek beszámolni róluk. Karakterisztikus különbségeket – specifikus érzelmeket, érzéseket, amelyek mondjuk az alacsony iskolázottságúakra, vagy a magasan iskolázottságúakra lennének jellemzőek – a vizsgálati mintában nem találtunk (2. ábra). Az alacsony elemszámú, az általános iskolát be sem fejező csoportot az alacsony elemszám miatt (N = 4) figyelmen kívül hagytuk. Eltekintve a középfokon végzett, érettségizett almintától – mely két esetben kiugró értékeket produkált, az egyes alminták tagjai nagyjából hasonló gyakorisággal számolnak be a különféle érzelmek megjelenéséről.

Az érzések közül kiemelt figyelemmel kísértük a haragot, amely könnyen vezethet az erőszak eszkalálódásához, egy kétoldalú – bár nem feltétlenül egyenrangú – bántalmazó párkapcsolat kifejlődéséhez. A düh érzése a leggyakoribb az áldozattá vált férfiak között, az a fokozott düh azonban – az „emésztő harag” –, amely akár tettelességre is serkentené az áldozatot, az egyik legritkábban előforduló érzelem. Mind közül leginkább az alacsony iskolázottsággal rendelkező almintá tagjai érzik ezt a heves érzelmet: esetükben ez a hetedik leggyakrabban jelentkező érzelem.

9. táblázat Az áldozatok negatív érzéseinek gyakorisága a bántalmazói kategóriák szerint

	munkah. N ≤ 33	anya N ≤ 16	apa N ≤ 14	partner N ≤ 125
Szégyellem magam, mert nem vagyok elég jó ember	0,70	1,00	1,00	0,83
Alkalmatlannak érzem magam a párkapcsolatra ¹⁴	0,42	0,43	0,33	0,79
Frusztrált vagyok, mert nem tudom magam megértetni	1,07	1,13	1,00	0,96
Úgy érzem, hogy elutasítanak, kizárnak	1,10	0,88	1,00	1,12
Dühös vagyok, amiért így viselkedik	1,27	1,19	1,57	1,36
Csalódott vagyok, mert nem tudunk szépen élni	0,65	0,80	1,33	1,13
Szomorú vagyok, mert elveszítettem a boldogságot	0,65	0,46	1,18	0,99
Félek a párom dühétől, kiszámíthatatlanságától	0,24	0,42	0,50	0,93
Emésztő haragot érzek, legszívesebben megütném	0,93	0,54	1,38	0,76
Meg vagyok döbbenne, hogy már megint itt tartunk	1,13	1,20	1,64	1,07
Zavarodott vagyok, nem tudom, mit kellene tennem	0,93	1,00	1,27	1,18
Fizikai fájdalmat érzek, pl. fáj a gyomrom	0,93	1,08	0,89	0,67
Elszorul a torkom, szorul a szívem	1,04	0,88	1,20	0,78
Nem érzem magam „igazi” férfinak	0,52	0,79	0,80	0,64

2. ábra Az áldozatok negatív érzéseinek gyakorisága iskolai végzettségük szerint*

* A felsőfokú végzettségűek érzelmei gyakorisága szerint rendezve

14 Az érzelmek, érzések megfogalmazásai a párkapcsolatban betöltött szerepekre utalnak. Az adatfelvétel során azok esetében, akik nem párkapcsolati bántalmazásról számolnak be, az érzelmek megélése tekintetében a releváns viszonyra vonatkoztattuk a kérdéseket.

TANULMÁNYOK

A bántalmazás kiváltotta reakciókat, cselekvéseket firtató kérdéseinkre az áldozatok 83–94 százaléka válaszolt (10. táblázat). Az egyes alminták válasz-értékeinek átlagai alapján elmondható, hogy minden kategória legjellemzőbb reakciója a hallgatás, a bántalmazás végére irányuló passzív várakozás. Ha a megkérdezett anyja a bántalmazó, akkor ugyancsak jellemző reakció az engedelmesség, amely alaposan lecsökkenti a konfliktus eszkalációját. Amikor az apa, illetve a partner a bántalmazó, az áldozatok gyakran inkább elmennek a közelből, s az interakció hosszabb-rövidebb megszüntetését tekintik alkalmas eszköznek. Az egyes esettörténetek alapján elmondható, hogy ilyenkor a bántalmazottak még a gyermekeiket is hátrahagyják egy időre, akár olyan esetekben is, amikor bizonyos fokig maga a gyermek is áldozat. Úgy gondoljuk, hogy ebben első sorban nem a férfiak valamiféle sajátos életfelfogása játszik szerepet, sokkal inkább az a mítosz, hogy a „gyermeknek az anyja mellett van a helye”. Számukra a társadalom sem teremti meg a kiutat, hiszen addig, amíg számos helyen „anyaóvók” állnak a gyermekükkel együtt menekülő anyák rendelkezésére, alig találunk olyan intézményt, ahol gyermekes apák juthatnának lakhatáshoz, segítséghez.

10. táblázat Az áldozatok reakcióinak gyakorisága

	munkah. N < 33	anya N < 16	apa N < 14	partner N < 125
Engedelmeskedem neki, az a legjobb	1,23	1,40	1,0	1,10
Hallgatok, és kivárom, míg abbahagyja	1,38	1,40	1,50	1,34
Duzzogok, éreztetem vele, hogy rosszat tett	1,04	0,87	1,00	0,90
Elmegyek a közeléből, hogy ne is halljam	0,93	1,13	1,46	1,43
Keresem a lehetőséget, hogy kibéküljünk	0,85	1,15	0,70	1,21
Vitába szállok vele, nem hagyom magam	0,90	0,64	1,08	1,08
Elcsattanhat néhány pofon, akkor észhez tér	0,08	0,00	0,62	0,29
Dühömet tárgyakon vezetem le, beleütök a falba	0,27	0,46	0,91	0,51

A lehetséges reakciók között szerepeltettük a viszontbántás, viszontbántalmazás lehetőségét is („Elcsattanhat néhány pofon, akkor majd észhez tér”). Ez a verzió a lehetséges reakciók legalacsonyabb valószínűségével rendelkezik, akkor is jobbra a bántalmazó idős apákkal kapcsolatban említették meg az áldozatok – emlékezzünk, hogy éppen ez a bántalmazói kör volt az, amelyik, ha már bántalmaz, akkor a legnagyobb gyakorisággal teszi ezt, és a leghevesebb érzelmi reakciókat váltja ki. Bántalmazó partnerek esetében a viszontpofozkodás lehetősége minimális, néhányan azonban arról számolnak be, hogy ez gyakran előfordul náluk: csupán ezen esetekben találunk egyértelmű utalást arra, hogy kölcsönös bántalmazásról van szó (3. ábra). Alighanem gyakoribb az a forgatókönyv, amelyről az egyik, éveken át tartó megalázottságban élő adatközlő számolt be: „Két alkalommal bántalmaztam a feleségem. Egyik alkalommal a feleségem rontott nekem, és elvesztettem a fejem. Másik alkalommal nem bírtam az órákon át tartó sértegetést.”

3. ábra A viszontpofozkodás előfordulásának gyakorisága az egyes bántalmazotti kategóriákban

4. ábra Az áldozatok reakcióinak gyakorisága iskolai végzettségük szerint*

*A felsőfokú végzettségűek reakcióinak gyakorisága szerint rendezve

Az áldozattá vált férfiak iskolai végzettsége szerinti bontásban vizsgálva a reakciókat megfigyelhető, hogy az érvelés és vita, valamint a békülés lehetőségei keresésének gyakorisága egyenesen arányos a végzettséggel. Meglepő adatnak számít, hogy a fizikai reakciók – a feszültség tárgyakon való levezetése, valamint a bántalmazó megütése is ennek megfelelően alakul (4. ábra). A feszültség tárgyakon való levezetése azon-

ban nem minden esetben egyenértékű a töréssel-zúzással. Az esetleírások egyik adatközlője példaként említette, hogy *„amikor már nem bírtam tovább a [feleségem] őrjöngését, elzárkóztam a szobába, és a párnába ordítottam, ahogy csak bírtam. Ez könnyebbséget okozott.”*

Az esetek nagy részében legalábbis időleges megoldást jelent az, ha a bántalmazott férfi kivárja a vihar végét. Arra a kérdésre, hogy hogyan szoktak megoldódni a bántalmazással együtt járó helyzetek, a teljes minta 22,3 százaléka válaszolta azt, hogy megvárja, amíg vége lesz. Egy adatközlő esetében így működik ez a hangsúlyos megoldás: *„Mindent felhánytorgat... Képes órákon át évekkel ezelőtti eseményeken, szavakon lovagolni. Csak akkor nem húzódik el és lesz belőle veszekedés, ha nem szólok egy árva szót sem. Egyébként kifulladásig képes veszekedni.”* Másutt: *„Ő még kb. egy óra hosszat mondja a sérelmeit, közben nem szólok vissza, mert akkor még dühösebb és tovább tart a veszekedése. Ha már mindent elmondott, magától megnyugszik. Korábban megöleltem, megsimogattam, és attól hamarabb lecsillapodott. Ma már képtelen vagyok ilyenkor a testi közeledésre, annyi szitkot szór rám... Másnap általában beszélünk a veszekedésről, de megoldásra sosem jutunk, mert újabb veszekedés kezdődik, és nekem már elegendő van.”*

A bántalmazottak további 9,9 százaléka elhagyja a terepet, 8,4 százaléka pedig eljut valamiféle megbeszélésig. *„Őt alkalommal elköltöztem, de pár nap után mindig visszamentem, mert hiányzanak [a gyerekek].”* Ezek a módszerek azonban nem hatékonyak, hiszen a bántalmazás nem „bekkelhető ki”, nem beszélhető meg, hiszen adandó alkalommal újra kezdődik a ciklus. Azt, hogy a bántalmazó helyzetek semmilyen módon nem oldódnak meg, csupán a válaszadók 8,9 százaléka fogalmazta meg, bár a választ megtagadók magas aránya (44,6 %) mögött is rejtőzhet valamiféle felismerés. *„A feleségemmel a veszekedések általában úgy fejeződnek be, hogy én kiszállok a buliból, vagyis elmegeyek a lakásból, vagy abból a helyiségből, ahol veszekszik.”*

A megkérdezettek jelentős része nem vár segítséget (11. táblázat) – ezt vagy megfogalmazza, vagy nem tudja, kitől várhatna segítséget, illetve egyszerűen nem válaszolt a kérdésre. Ennek okát részben abban kereshetjük, hogy úgy vélik, a kialakult helyzettel egyedül kell megbirkózniuk, esetleg a bántalmazóval közösen (12. táblázat) – ők azonban a mintán belül kisebbséget alkotnak, jelentős részük egyszerűen tanácstalan, annyi elképzelése sincs, amelyet válaszként leírhatott volna, vagy nem bízik a segítségben. A rokonoktól, barátoktól segítséget várók nagy aránya a resztoratív technikák alkalmazhatóságára irányítja a figyelmet; képzett facilitátor vezetésével olyan helyzet teremthető, melyben a bántalmazó technikák lelepleződnek, a bántalmazottak pedig támogatáshoz, erőforrásokhoz jutnak. Ezzel megszűnne az a helyzet, hogy az áldozat passzívan várja a családi, baráti segítséget, mely a bántalmazó izolációs technikái miatt valószínűleg elmarad.

Elgondolkodtató, hogy a bántalmazott férfiak bizalmát sem speciális szervezetek, sem a már meglévő szociális struktúrák nem vívták ki, holott a minta éppen olyan férfiak közül került ki, amelyek valamiféle segítő kapcsolatban állnak ezen szervezetek valamelyikével.

11. táblázat Kitől várnak segítséget az áldozatok?

	esetszám (fő)	%
nem vár senkitől	45	22,3
rokonoktól, barátoktól	15	7,4
orvos, pszichológus	6	3,0
családsegítő, gyermekjóléti	6	3,0
speciális szervezetektől	4	2,0
felettesétől, munkatársától	5	2,5
magától a bántalmazótól	2	1,0
nem tudja	10	5,0
nem válaszolt	109	54,0
<i>összesen</i>	202	100,0

12. táblázat Milyen segítséget várnak az áldozatok?

	esetszám (fő)	%
magának kell megoldania a helyzetet	16	7,9
együtt kell megoldaniuk, pl. párterápián	7	3,5
megbeszélhesse valakivel	4	2,0
el kell költöznie	2	1,0
valaki változtassa meg a bántalmazót	3	1,5
nem válaszolt	170	84,2
<i>összesen</i>	202	100,0

A bántalmazó kapcsolat forgatókönyve, a bántalmazás dinamikája, ciklikussága a bántalmazott férfiak esetében sem tér el attól a képtől, melyet a családon belüli erőszak egyéb területein már feltártak. A férfi, ha bántalmazott, éppen olyan kiszolgáltatott, mint a nő vagy a gyermek, és nem állítható, hogy a férfi kiszolgáltatottságát a bántalmazó minden esetben csupán a pszichikai terror eszközeivel éri el. A kiszolgáltatottság mellett szeretnénk hangsúlyozni a magárahagyottságot is, hiszen a bántalmazott férfit nem csupán a bántalmazottság lelki folyamatai gátolják abban, hogy felismerje a bántalmazást, vagy éppenséggel küzdjön ellene, hanem társadalmi szerepeiből eredően további belső és külső gátak akadályozzák meg ebben. Egy áldozattá vált férfi sokkal kisebb eséllyel fordulhat külső segítségért, illetőleg a szakemberek is kisebb eséllyel veszik komolyan a problémát. Az sem enyhít feltétlenül az áldozat magára hagyatottságán, ha a szakemberek komolyan veszik a problémáját, hiszen az észlelést, jelzést követően a reakció nagy valószínűséggel a szakmai tanácsstalanság lesz.

Összefoglaló

Magyarországon a családon belüli erőszak fogalmán többnyire a nők illetve a gyermekek bántalmazását értjük. Miközben a fogalom definíciója és értelmezése egyaránt vitatott a feminista és a gyermekvédelmi szemlélet képviselői között, a családi rendszer egyéb bántalmazottai – idősek, férfiak – kevés figyelmet kapnak. Tanulmányunkban a szemléleti vita felvázolása után a bántalmazott férfiak körében végzett kutatás eredményeiről számolunk be.

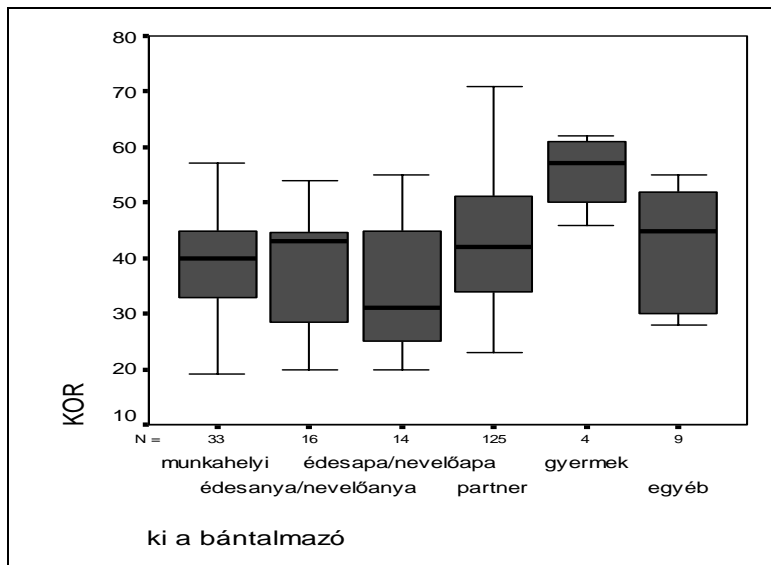
Adataink alapján amellet érvelünk, hogy nem tartható fenn az általános feltételezés, miszerint a bántalmazó nők fegyvere elsősorban a lelki, pszichikai erőszak, és nem jellemző rájuk a tettlegesség: párkapcsolaton belüli fizikai erőszakra a válaszadók egynegyede (tárgyakkal való dobálás), illetve egyharmada (verés, karmolás, harapás) számolt be (a két kategória sértettei között 90 százalékos az átfedés). Ezen túlmenően a magukat bántalmazottnak, elnyomottnak érző férfiak igen kis valószínűséggel „ütnek vissza”, azaz nem válnak maguk is bántalmazóvá, fizikai erőfőlényüket kihasználva. Az esetek többségében a partnerüket bántalmazó nők anyaként hasonló sémák szerint kontrollálják gyermekeiket, velük szemben is bántalmazóként lépnek fel – ugyanúgy, ahogyan a bántalmazó férfiak is.

Irodalom

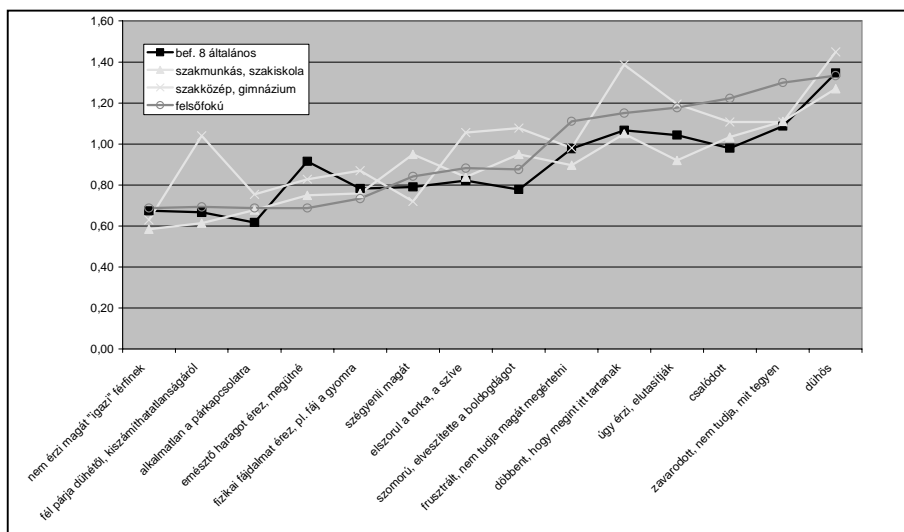
- Bethlen A. (2003): Mint aki rajzszőgbe ült... *Esély* 2003/5: 107–116.
- Bonino, L., Szil P. (2006): Hétköznapi hímsovinizmus. *Habeas Corpus Munkacsoport*, Budapest.
- Csányi V. (2000): Az agresszió. In: Csányi V.: *Van ott valaki? – válogatott írások*. Typotex, Budapest. 122–139.
- Cseh-Szombathy L. (1985): *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Gondolat, Budapest.
- Evans, P. (2004): *Szavakkal verve... Háttér Kiadó–NaNE Egyesület*, Budapest.
- Fromm, E. (2001): *A rombolás anatómiája*. Háttér Kiadó, Budapest.
- Herczog M. [szerk.] (2001): *Ne hagyjuk őket magukra! Megelőzhető az újszülött gyilkosság*. *Család Gyermek Ifjúság Könyvek*, Budapest.
- Herczog M. [szerk.] (2002): *A gyermekekkel szembeni szexuális visszaélésekről*. *Család Gyermek Ifjúság Könyvek*, Budapest.
- Herczog M., Kovács Zs. (2004): *A gyermekbántalmazás és elhanyagolás megelőzése, felismerése és kezelése – 1. sz. módszertani levél háziorvosok, házi-gyermekorvosok, védőnők, gyermekegészségügyi szakemberek részére*. OGYEI–MAVE, Budapest.
- Herman, J. L. (2003): *Trauma és gyógyulás*. Háttér Kiadó–Kávé Kiadó–NaNE Egyesület, Budapest.
- Kerezsi K. (1990): *A kiskorúak sérelmére elkövetett szexuális bűncselekmények viktimológiai megközelítése*. In: Gödöny J. (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok*. 27: 124–145.
- Kerezsi K. (1995): *A védtelen gyermek. Erőszak és elhanyagolás a családban*. KJK, Budapest.
- Kitzinger D. (2000): *A morális pánik elmélete*. *Replika* 40: 23–48.

- Krizsán A., Paantjens, M. és Lamoen, I. v. (2006): Családon belüli erőszak: kiről szól? Replika 56–57: 155–179.
- Morvai K. (1998): Terror a családban. A feleségbántalmazás és a jog. Kossuth, Budapest.
- NaNE (1999): Miért marad? A családon belüli erőszak: a feleség- és gyermekbántalmazás. Hogyan segítsünk? NANE Egyesület, Budapest.
- Papp K. [szerk.] (2005): Kézikönyv a gyermekjóléti szolgáltatást nyújtók számára a gyermekekkel szembeni rossz bánásmóddal kapcsolatos esetek ellátásához és kezeléséhez. Módszertani Gyermekjóléti Szolgálatok Országos Egyesülete, Budapest.
- Ranschburg J. (2006): Meghitt erőszak. Saxum, Budapest.
- Szász A. (2003): Néhány észrevétel Tamási Erzsébet: A családon belüli erőszakról... című cikkéhez. Esély 2003/4: 115–120.
- Szil P. (2005): Miért bántalmaz? Miért bántalmazhat? I. A családon belüli erőszak: a férfiak felelőssége. Habeas Corpus Munkacsoport, Budapest.
- Szöllősi G. (2000): Hogy fogalmunk legyen róla... A veszélyeztetettség fogalma az amerikai gyermekvédelemben. Esély 2000/4: 39–71.
- Szöllősi G. (2005): A családon belüli erőszak differenciáltsága (Különbségek a nevek, a felfogások és a helyzetek szintjén). In: Virág Gy. [szerk.]: Családi iszonyok. KJK–Kerszöv, Budapest. 65–86.
- Tamási E. (2003): A családon belüli erőszakról – csendesebb, szentségtörő módon. Esély 2003/3: 111–121.
- Tamási E. (2005): Bűnös áldozatok – A családon belüli erőszak férfi szereplői. BM Kiadó, Budapest.
- Tóth O. (1999): Erőszak a családban. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 12. Budapest.
- Tóth O. (2003): A családon belüli, partner elleni erőszak. Századvég, Budapest.
- Virág Gy. [szerk.] (2005): Családi iszonyok. KJK–Kerszöv, Budapest.

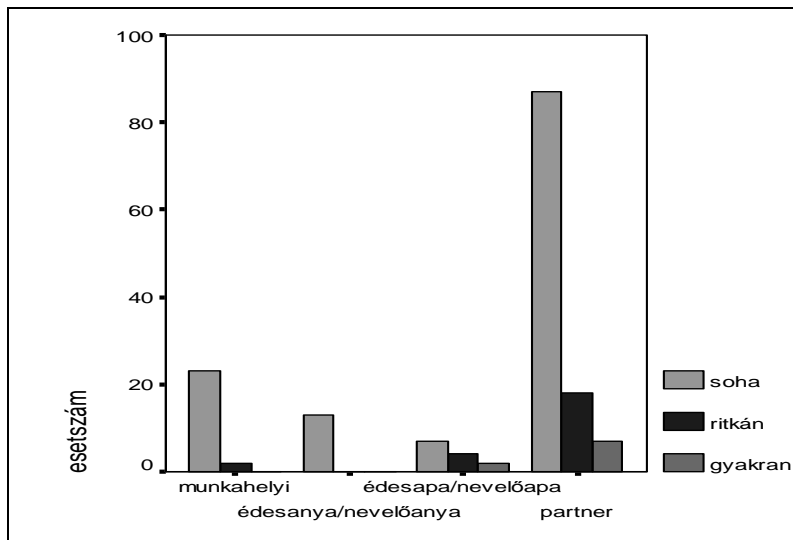
1.ábra

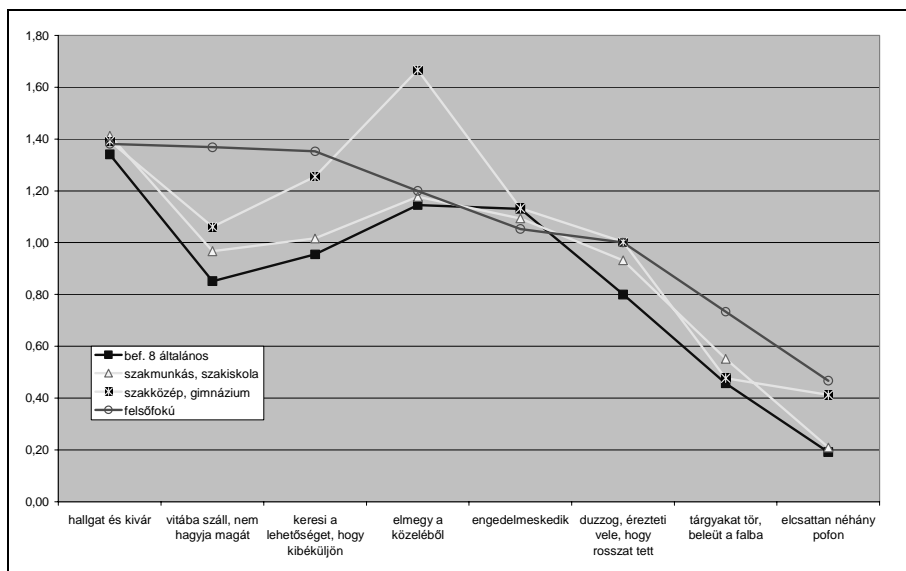
2.ábra

3.ábra

4.ábra

GEORG VOBRUBA

Expanzió bővítés nélkül

Európa dinamizmusa és az európai szomszédsági politika

Az Európai Unió a bővítés alternatívájaként kialakította az európai szomszédsági politikáját. E politika egy újfajta politikai alkura tett ajánlatot jelent. Az EU ezentúl nem kínálja fel a szomszédos országoknak a tagság lehetőségét, helyette különleges viszonyt ajánl a periféria stabilizálását biztosító egyezményekért cserébe. Ez a politika az Európai Unió expanzív dinamizmusából táplálkozik, amely azonban mára elérte a határait. Más területekhez hasonlóan az Unió a szomszédsági politikájában is az értékek exportálójaként értelmezi a szerepét. E tevékenység sikeressége nagymértékben függ a periféria együttműködési hajlandóságától. Az eddigiekhez képest jobban figyelembe kell venni a szomszédoknak az együttműködéssel és az együttműködés lehetséges alternatíváival kapcsolatos számításait.

I. „A csatlakozás nem az egyetlen lehetőség”¹

A Bizottság már az Európai Unió 2004-es keleti bővítésének befejezése előtt elkezdett azon gondolkodni, hogy mi legyen a következő lépés. Világos volt, hogy ez a bővítés új szomszédsági kapcsolatokat teremt és így új problémákat és várákosásokat eredményez az EU számára. Az is egyértelmű volt azonban, hogy az e kérdésekre adott korábbi válasz – a periféria bővítéssel és a bővítés ígéretével történő stabilizálása – a továbbiakban nem alkalmazható.

Az EU-nak az a korábbi fejlődési dinamizmusa, amelyben az integráció és a bővítés egymást kölcsönösen erősítő tényezőként működött, elérkezett a határaihoz. A tagállamok száma és sokszínűsége legkésőbb a 2004-es keleti bővítés idejére olyan mértékűvé vált, ami túlzottan megterhelte az Unió kulturális, szervezeti és pénzügyi integrációval kapcsol-

¹ Romano Prodi, 'A Wider Europe: A Proximity Policy as the key to stability', Sixth ECSC Conference, Brussels, 5-6. 12. 2002.

latos lehetőségeit.² Ez a túlnyújtózkodás ahhoz vezetett, hogy elmélyült az integráció elmélyítése és kibővítése közötti ellentmondás, ami az Európai Unió bővítési válságának a lényege.³ Ez a felismerés – hogy az európai integráció kibővítése és elmélyítése nyílt ellentmondásban vannak egymással – vezetett ahhoz a széles körű meggyőződéshez, hogy az EU további bővítésével kapcsolatos automatizmust le kell állítani.⁴ Viszont az is világos volt, hogy nem állhat az Unió érdekében az expanzív dinamizmus hirtelen feladása, mivel ez az EU és a perifériája közötti éles érdekellentétek kialakulásának veszélyével járna. Éppen ezért tehát olyan koncepcióra volt szükség, ami lehetővé teszi az EU további bővítés nélküli expanzióját. De hogyan lehetséges a bővítés nélküli expanzió? Az Európai Unió szomszédsági politikájának ez a középponti problémája.

Az EU bővítés nélküli expanzióra vonatkozó programjának rövid (2002 utáni) története alapján e program jellemzője az, hogy az idő múlásával az EU perifériáján levő egyre több országot vonnak be a programba. A történet 2003 elején kezdődött a Bizottság Kiterjesztett Európa koncepciójával, amelybe Belorusszia, Oroszország, Moldova és Ukrajna tartozott bele. A következő lépés a Tanács 2003. decemberi koppenhágai döntése volt, amely elfogadta a Kiterjesztett Európa koncepciót és egyúttal beemelte a programba a Barcelonai Folyamat országait. 2004-ben a bővítés nélküli expanzió programját Európai Szomszédsági Politika (ESZP) elnevezéssel újrafogalmazták és kiterjesztették Örményországra, Azerbajdzsánra és Grúziára. Jelenleg az Európai Szomszédsági Politika 16 országot ölel fel az EU perifériáján.⁵

Az Európai Unió automatikus bővítésének leállítására kialakított ESZP-vel kapcsolatos elgondolások maguk is hasonló dinamizmusnak rendelődnek alá. Részben a periférián levő egyes országok részvétel iránti vágya, részben pedig az érintett uniós országcsoportok stabilitással és biztonssággal kapcsolatos érdekei által vezérelve növekedett a szomszédsági politikába bevont országok köre, ezzel együtt pedig a szomszédsági politika céljaként szereplő, EU körül kialakítandó „barátok alkotta gyűrű” kiterjedése is.

Az ESZP fejlődésére jellemző programszerű expanziós tendenciát

2 Jürgen Gerhards, *Kulturelle Unterschiede in der Europäischen Union*, Wiesbaden 2005; Michael Hölscher, *Wirtschaftskulturen in der erweiterten EU*, Wiesbaden 2006; Richard Münch és Sebastian Büttner vitatják annak a feltételezésnek a feltétlen elfogadását, hogy a növekvő heterogenitás az integráció akadályává válik; 'Die europäische Teilung der Arbeit. Was können wir von Emile Durkheim lernen?', in Martin Heidenreich (ed.), *Die Europäisierung sozialer Ungleichheit*, Frankfurt am Main 2006, pp. 65–107.

3 Georg Vobruba, 'The Enlargement Crisis of the European Union: Limits of the Dialectics of Integration and Expansion', *Journal of European Social Policy* 1, 2003, pp. 35–62; Maurizio Bach, 'The Enlargement Crisis of the European Union: From Political Integration to Social Disintegration', in Maurizio Bach et al. (eds), *Europe in Motion: Social Dynamics and Political Institutions in an Enlarging Europe*, Berlin 2006, pp. 11–28; Sonja Grimm and Wolfgang Merkel, 'Die Grenzen der EU: Erweiterung, Vertiefung und Demokratie', in Jens Alber and Wolfgang Merkel (eds), *Europas Erweiterung: Das Ende der Vertiefung? WZB-Jahrbuch 2005*, Berlin 2006, pp. 183–206.

4 Lásd például 'Frankreich warnt vor neuer Welle der Erweiterung', *Süddeutsche Zeitung* 13. 12. 2005, p. 6.

5 Karen E. Smith, 'The outsiders: the European neighbourhood policy', *International Affairs* 4, 2005, pp. 757–773.

szemléljük egészen egyszerűen a nyilvánvalóan nem meghaladott uniós fejlődési modell ironikus visszatéréseként. Ugyanakkor azonban feltehetjük a következő kérdést is: mik az okai az Unió bővítési körei után is fennmaradó expanzív dinamizmusnak? Az EU prosperáló magja és a perifériája közötti viszony értelmezhető politikai alkuként. Az EU és a perifériája közötti alku feltételei viszont időközben megváltoztak, mivel a bővítési politika szomszédsági politikává változott. Ez pedig kihat az e politika által elérhető eredményekre.

II. Európa dinamizmusa

Az Európai Unió központja és perifériája közötti kölcsönös függés sajátos kölcsönhatásokat eredményezett, és ezek alkotják Európa dinamizmusának a forrását.⁶ A meghatározó tényező az Európai Unió központjának az az érdeke, hogy a gazdasági prosperitás politikailag stabil zónaként biztosítsa a létezését. E domináns érdek következménye, hogy a központ kétféle módon tekint a perifériájára: egyrészt az EU stabilitással kapcsolatos alapvető érdekét veszélyeztető különböző gazdasági és politikai problémák forrását látja benne, másrészt védőövezetnek tartja, amely feltartóztathatja a távolabbi periférián kialakuló problémákat. A periféria e kettős és ellentmondásos felfogása – problémák forrása és e problémák megoldója egyben – vezet az Európai Unió perifériával kapcsolatos politikáját jellemző kirekesztés és befogadás sajátos kombinációjához.

A kirekesztési politika célja, hogy a határok lezárásával távol tartsa a határokon átívelő problémákat. Természetesen az ilyen politikának csak korlátozott kilátásai vannak a sikerre. Először is, technikai okai vannak annak, hogy a határok lezárását célzó kísérletek hatástalanok a számtalan határokon átnyúló mozgással és folyamattal szemben. Különösen áll ez a vízzel vagy levegővel terjedő, határokon átnyúló környezetszennyezésre. Másodsor, a határok bizonyos országok közötti folyamatokra adott válaszként történő hatékony lezárása csak aránytalanul nagy pénzügyi, politikai és humanitárius költségek árán érhető el. Különösen jó példa erre a fogadó országok által törvényekkel korlátozott bevándorlás. Harmadrészt, a kirekesztési politika megvalósítására irányuló kísérlet nehézségekbe ütközhet a gazdasági prosperitás stabil övezetében is, mivel a zónán belül aránytalan és számos különböző érdekhez kötődik a költségek és a haszon eloszlása. Ez figyelhető meg különösen a mobil transznacionális termelési tényezők, a munkaerő migrációja és a külföldi közvetlen beruházások szabályozásában. Mindent egybevetve tehát az EU prosperáló magja érdekeinek védelmezését célul kitűző kirekesztési politikának nincs túl nagy reménye a sikerre. Az Unió egész eddigi története mutatja, hogy az ilyen kísérlet újra és újra a kirekesztés tudatos befogadási politikával való kiegészítéséhez, vagy a kirekesztés befoga-

⁶ Georg Vobruba, *Die Dynamik Europas*, Wiesbaden 2003.

dásra cseréléséhez vezetett, aminek eredményeként az EU perifériával kapcsolatos politikáját a befogadás uralta.⁷

A tudatos befogadás az önérdelkevezérelt segítség logikáját követi.⁸ Transznacionális összefüggésben az önérdelkevezérelt segítséget nyújtó ország azzal kapcsolatos érdeke motiválja, hogy megoldást találjon a külföldön kialakuló és határokon túlterjedő problémákra. Ez jelentheti egy szegény szomszédos ország környezetvédelmi politikájának – például a korszerűtlen atomerőműve modernizálásának – támogatását. Az önérdelkevezérelt segítség öltheti a reformországok gazdasági rekonstrukciójához és politikai stabilizálásához nyújtott segély formáját is, ami csökkentheti a kivándorlást. Összegezve, az önérdelkevezérelt segítség logikája által ösztönzött tudatos befogadás politikája ahhoz vezet, hogy a szegényebb periféria bizonyos mértékben részesedhet az EU magjának prosperitásából. Ez az általános oka az újonnan csatlakozók azon nyilvánosan hangoztatott kijelentéseinek, hogy a regionális stabilitáshoz való hozzájárulásukból az egész Európai Unió profitál. „Románia semmilyen zavart vagy problémát sem fog jelenteni” – hangsúlyozta a román miniszterelnök 2006 őszén –, „hozzá fog járulni az egész Délkelet-Európára kiterjedő stabilitás és biztonság zónájához”.⁹

A tudatos befogadási politikának kétségkívül vannak korlátai. Egyrészt e politika jelentős pénzügyi áldozatokkal jár, és ez próbára teszi a prosperáló mag általi elfogadottságát. E problémát súlyosbítja az a tény, hogy a tudatos befogadási politika azonnali kiadásokat igényel, a pozitív hatásai azonban csak később érzékelhetők. Másrészt a tudatos befogadási politika sikeressége érdekében a periféria országainak részt kell vállalniuk az ezzel kapcsolatos felelősségből. Ez döntő különbség a kirekesztési és befogadási politika között: a kirekesztési politika a prosperáló mag által a perifériájával szemben végrehajtott egyoldalú akció, a befogadási politika viszont csak a prosperáló mag és a periféria együttműködésével valósulhat meg.

Ez ahhoz a kérdéshez visz bennünket, hogy a periféria milyen körülmények között és mennyire kész a prosperáló maggal való együttműködésre a tudatos befogadási politika alkalmazása érdekében. E kérdés döntő jelentőségű az Európai Szomszédosági Politika szempontjából.

7 A határok e folyamatokhoz társuló változásának történelmi és szisztematikus elemzéséhez lásd Mathias Bös and Kerstin Zimmer, 'Wenn Grenzen wandern. Zur Dynamik von Grenzverschiebungen im Osten Europas', in Monika Eigmüller and Georg Vobruba (eds), *Grenzsoziologie. Die politische Strukturierung des Raumes*, Wiesbaden 2006, pp. 157–184.

8 Georg Vobruba, Self-interested aid: belated modernization and interwoven interests between East and West. In: *Crime, Law and Social Change*. Vol., 25, No. 1. 1996, pp. 83–93.

9 'Die Rumänien werden keinen Ärger Machen'. Interview mit Calin Popescu Tariceanu über den bevorstehenden EU-Beitritt', *Süddeutsche Zeitung* 4-5. 11. 2006, p. 10. Hasonló kijelentéseket tett a saját országának az EU stabilitásában játszott szerepéről a korábbi lengyel elnök, lásd in 'Aleksander Kwasniewski im Gespräch: Der Westen scheint müde, wir sind frisch', *Tagesspiegel* 11. 3. 2000, p. 6, és Viktor Juscenko, aki abban az időben ukrán elnökjelölt volt, lásd in 'Wir wollen eine europäische Ukraine', *Süddeutsche Zeitung* 30. 9. 2004, p. 9. A kérdésről bővebben lásd Vobruba, *Die Dynamik Europas*, p. 23.

III. A periféria együttműködési készsége

Természetesen nem vehetjük előre biztosnak, hogy a periféria kész lesz az együttműködésre. Ez abból következik, hogy az EU a perifériájával kapcsolatban a kirekesztés és befogadás kombinálásán alapuló politikát folytat. Az EU tudatos befogadási politikája a periféria országai számára mindenekelőtt átfogó gazdasági modernizációt és politikai demokratizálást jelent. Ez a politika hosszú távon nagyon is érdeke lehet a periféria országainak, rövid távon viszont bizonyos csoportok által viselendő költségekkel jár, különösen a magasabb munkanélküliség és a korábbi privilegizált politikai helyzet elvesztése miatt.

Ezért azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy a periféria országai milyen feltételek mellett képesek és képesek együttműködni az EU tudatos befogadási politikát folytató prosperáló magjával. Azt a kérdést, hogy ki viseli a költségeket, még problémásabbá teszi az a tény, hogy az EU politikája szisztematikusan kombinálja az Unió saját kirekesztő intézkedéseit és a kirekesztéssel kapcsolatos feladatoknak a periféria közelebbi régióiban található országaira történő átruházását.¹⁰ Különösen jól látható ez a bevándorlási politika területén. A szomszédos országoknak nyújtott gazdasági segítség feltétele, hogy hajlamosak legyenek együttműködni a határok ellenőrzésében, védő intézkedéseket hozzanak a bevándorlók saját területüktől való távortartására és részt vegyenek az illegális bevándorlók kitoloncolásában. Ekként tehát az EU tudatos befogadási politikájának egyik eleme az, hogy a szomszédos országoknak fel kell vállalniuk a harmadik féllel szembeni kirekesztő intézkedéseket. Ezek a kirekesztő feladatok feltűnően megváltoztatják az EU prosperáló magja és a szomszédjai közötti viszonyt. Az EU számára végzett kirekesztő feladatok a szomszédos országok részéről magas fokú együttműködési készséget feltételeznek és jelentős költségekkel járnak. Ezek a költségek részben konkrét pénzbeli kiadásokat jelentenek, mivel finanszírozni kell a határellenőrzés technikai átalakítását és a bevándorlók hazatelepítését, másrészt politikai jellegűek, mert megromlanak az intézkedéseket hozó ország és szomszédjai közötti kapcsolatok. Ez azt jelenti, hogy az EU határainál levő országoknak nemcsak a gazdasági és politikai modernizáció költségeivel kell számolni, hanem az EU által tőlük elvárt kirekesztő intézkedések kiadásaival is. Éppen ezért sürgősen választ kell találni arra a kérdésre, hogy mi motiválja az EU szomszédjait az Unióval a tudatos befogadási politika keretében történő együttműködésre, tudván, hogy ennek során kirekesztő feladatokat kell ellátniuk.

A 2004-es keleti bővítésig a perifériának a prosperáló maggal való együttműködési készségét folyamatosan azzal biztosították, hogy a prosperáló mag tudatos befogadási politikát folytatva beavatkozott a perifériáján. Első lépésként a prosperitásban való korlátozott részvételt kínálták fel annak fejében, hogy a periféria országai képesek a modernizációra és a modernizáció költségeinek megfizetésére. Ezzel egy időben elvárták a szomszédos országoktól a kirekesztő intézkedések meghozatalát, más

¹⁰ Paolo Cuttita, 'Das Mittelmeer als Wohlstandsgrenze', in Eigmüller and Vobruba, *Grenzsociologie*, pp. 251–257.

szóval azt, hogy ütközőzónaként szerepeljenek az EU és a még szegényebb, politikailag még instabilabb távolabbi periféria között. E politika feltételeinek és költségeinek elfogadásáért jutalomként – azért, hogy a szomszédos országokban erősítsék a tudatos befogadási politika elfogadottságát – kilátásba helyezték az egy későbbi időpontban megvalósuló tagságot. Mindennek olyan funkciója is volt, hogy a szomszédos országok könnyebben igazolhassák saját népességüknek az együttműködés költségeit. Az EU és szomszédjai közötti együttműködés így módon egy politikai csereüzleten alapult: a szomszédos országok *most* elfogadják a modernizáció terheit és a kirekesztő intézkedések költségeit, cserébe *most* korlátozott részt kapnak a prosperitásból, és kilátásba helyezik számukra a *később* megvalósuló uniós tagságot a prosperáló magba való teljes integrálódással. Csak a költségeknél és a kisebb-nagyobb előnyöknek ez a szakaszolása volt várható az együttműködéstől, ami biztosította, hogy a szomszédos országok lakossága hosszabb távon kész legyen elfogadni a neki szánt szerepet.

IV. A bővítéstől a szomszédsági politikáig

Az Európai Uniónak a perifériájával kapcsolatos jelenlegi politikája az *Európai szomszédsági politika* című stratégiai tanulmányon alapul.¹¹ E dokumentum vonatkoztatási pontja a 2004-es keleti bővítés, amely megváltoztatta az Unió külső határait. Új szomszédjaink lettek és közelebb kerültünk a régiékhez. Az új körülmények egyszerre jelentettek új lehetőségeket és kihívásokat.¹² „Az európai szomszédsági politika az EU alapvető értékeit és céljait elfogadó országok gyűrűjét vázolja fel, amelyeket az együttműködésen túlmenő, jelentős mértékű gazdasági és politikai integrációt jelentő mind szorosabb kapcsolatba vonnak be.”

Ez elég világos kifejezése az EU expanzió klasszikus modelljét jellemző koncentrikus körök elképzelésének. A múltéhoz hasonlóan a periféria feladata a saját gazdasági fejlődésének és politikai stabilitásának biztosítása, aminek eredményeként a) kevesebb határokon átívelő probléma jelenik meg az EU küszöbénél és b) ütközőzóna jön létre az EU és a távolabbi perifériája között. Ismétlődően arra a szándéokra helyezték a hangsúlyt, hogy ne létesüljenek éles határok az EU és az „új szomszédjai” között. Ugyanakkor azonban az is világos, hogy az EU és új szomszédjai közötti határok fellazítása megköveteli a szomszédok és az ő perifériájuk közötti határ-ellenőrzés kiépítését. Így az EU kirekesztési politikája kijebb toldott és az egymást követő bővítések után is folytatódik. Annak burkolt beismerése is megtörtént, hogy mindez az uniós tagállamok külső körébe tartozó országok és a szomszédjaik közötti feszültségekhez vezet: „A Tanács jelenleg vizsgálja a Bizottság javaslatát a kishatár menti forgalmi rendszer létesítését célzó szabályozás megalkotására, amely elfogadása esetén túlzott adminisztratív akadályok nélkül lehetővé teszi a határ melletti népesség

11 Commission of the European Communities, *European Neighbourhood Policy*. Brussels, 12. 5. 2004. COM(2004) 373 final.

12 Ugyanaz, p. 2.

számára a hagyományos kapcsolatok megőrzését. Az Európai Unió megvizsgálja a vízumszabályok enyhítésének lehetőségeit is.”¹³

„Az uralkodó felfogás azonban az EU ütközőzóna létesítéséhez fűződő érdeke és az, hogy a periféria országainak kell adni a kirekesztési intézkedések meghozatalának feladatát: az egyik oldalon hozott könnyítéseket a másik oldalon hozott hatékony intézkedéseknek kell kiegyensúlyozni.”¹⁴ Ez egyszerűen megfogalmazva azt jelenti, hogy ha az EU enyhíti a határellenőrzést önmaga és egy szomszédos ország között, akkor ennek az országnak szigorítania kell az ellenőrzést a harmadik országokkal alkotott határán. Ebből adódóan „az ESZP célja, hogy megossza az EU 2004-es bővítéséből eredő előnyöket a szomszédos országokkal, minden érintett számára növelve a stabilitást, biztonságot és jólétet.”¹⁵

Lehetetlen nem észrevenni a bővítési politika és az Európai Szomszédossági Politika közötti strukturális hasonlóságot. Mindkét esetben arról van szó, hogy egyre újabb perifériákat közelítenek az EU-mag standardjaihoz, és mindkét esetben a gazdasági kapcsolatok intenzívebbé válása, a jogi és gazdasági rendszer egymáshoz igazítása, és a különböző társadalmi kapcsolatok intenzifikálása szolgál ehhez eszközül és egyúttal annak a ténynek a bizonyosságául, hogy valóban ez történik. E hasonlóság okai kétszintűek. Az első tényezőcsoport a személyekben megjelenő folyamatossághoz kapcsolódik. A 2004-es keleti bővítés szereplői közül sokan megtalálhatók az Európai Szomszédossági Politika koncepciójának kidolgozói között is. Ennek valószínű oka keresleti és kínálati tényezőkben keresendő. Egyrészt a keleti bővítés befejezése után a folyamatban szerepet játszóknak tovább akarták folytatni a karrierjüket és ennek érdekében olyan új problématerületeket kellett találniuk, ahol felajánlhatták a már bizonyított szakértelmüket. Másrészt a problémák jellegében tapasztalható strukturális hasonlóság azt jelentette, hogy nagy kereslet mutatkozott az adott szakértelem iránt. „Így a kérdéssel foglalkozó vezető hivatalnokok közül mindenkinek bővítési háttere volt.”¹⁶ E személyekben megmutatkozó folyamatosság az alapja annak, hogy a bővítési folyamat elképzelései és retorikai fordulatai megjelennek az Európai Szomszédossági Politikában is.¹⁷ Magától értetődő, hogy az egyéni karrierérdekek és az elképzelések áttemelése önmagukban nem magyarázhatják megfelelően az Európai Szomszédossági Politika kialakulását. E tényezők beágyazódnak abba a Bizottság érdeke által mozgatott szervezeti fejlődésbe, amely révén a Bizottság a tagállamok rovására növeli a saját hatáskörét.

A bővítés és a szomszédossági politika közötti hasonlóság másik tényezőcsoportja az Európai Bizottságnak abból a helyzetéből ered, amelyet az európai és tagállami szint között folyó intézményi versenyben elfoglal. Itt az a meghatározó tényező, hogy a Bizottság ma kiterjedt és

13 Ugyanaz, p. 17.

14 Ugyanaz, p. 17.

15 Ugyanaz, p. 3.

16 Judith Kelley, 'New Wine in Old Wineskins: Promoting Political Reforms through the New European Neighbourhood Policy', *Journal of Common Market Studies* 1, 2006, p. 32.

17 Elsa Tulmets, 'New Modes of Governance in EU's External Relations: Explaining the Transfer of Ideas and Methods from Enlargement to the Neighbourhood Policy', European University, Florence, 2006, unpublished paper.

vitathatatlan hatáskörrel rendelkeznek az EU-n belüli politikában, de a külpolitikában állandó küzdelmet kell folytatnia a hatásköre elismertetéséért. Az EU bővítési és szomszédsági politikája jellemzően a bel- és külpolitika között helyezkedik el. A kiinduló helyzetet tekintve a bővítési politika és szomszédsági politika az Európai Unió területén kívüli problémákhoz kapcsolódik, tehát első pillantásra a külpolitika terepéhez tartoznak. Innentől kezdve azonban az utak különválnak. A klasszikus bővítési politika az EU külpolitikájából az uniós belpolitikába helyezte át a tárgyat. Ez megfelelt a Bizottságnak, amely további hatásköröket igyekezett szerezni. A bővítési forduló befejeztével többé nem áll a Bizottság rendelkezésére ez a mechanizmus, amely révén a kezelendő kérdéseket átviheti a külpolitikából a belpolitikába. Ugyanakkor a Bizottság továbbra is érdekelt a hatáskörnövelésben, és a szomszédsági politika kialakítása annak kísérlete, hogy a bővítési folyamat befejeződése után is életben tartsa a kül- és belpolitika közötti korábbi átvivő mechanizmusokat.¹⁸ „Elismerem, hogy az eszembe ötlő gondolatok közül soknak a bővítési folyamat a forrása.”¹⁹

Az a lehetőség, hogy a Bizottság esetleg képes lesz kiterjeszteni a hatáskörét a külpolitikára, az integráció és a bővítés dialektikájából ered. A belső határok lebontása és a közösségi szinten rendelkezésre álló és ellenőrzött pénzalapok azt jelentik, hogy az Európai Unió olyan integrációs szintet és érdekközösséget ért el, ami lehetetlenné teszi az egyes tagállamok számára, hogy folytassák az önálló politikájukat a saját nem uniós tag szomszédjaikkal. Persze jelentős regionális különbségek vannak az egyes tagállamok vagy tagállamcsoportok között a tekintetben, hogy mik az elsődleges érdekeik az Európai Unió perifériájával kapcsolatban.²⁰ Egy uniós tagállamnak az EU perifériáján levő szomszédjával kapcsolatos önálló politikai kezdeményezése nem számíthat intézményes támogatásra, mivel az adott tagállam egyedül nem dönthet az uniós segélyalapok felhasználásáról. Ha valamely tagország ilyen politikát folytat, olyan más tagállamokkal való érdeklődésekkel vegyes bonyodalmakat okoz, ami gyakorlatilag erősen csökkenti az önálló manőverezés lehetőségeit. Például számos tagállam kifejezte azt az igényét, hogy vonják be a dél-európai uniós tagországok által a bevándorlás terén hozott politikai döntésekbe, mivel őket is érintik ezek a döntések.²¹ A déli tagállamok pedig azt követelik, hogy az egész közösség vegyen részt a bevándorlási politikájuk finanszírozásában, mert ez a bevándorlási politika az egész közösség érdekében áll. Ezen egymást kiegészítő álláspontok eredményeként mára világos elmozdulás figyelhető meg az EU külső határain folyó ellenőrzés közösségi szintű összehangolására.²² Ez azt je-

18 Ugyanaz p. 16.

19 Prodi, 'A Wider Europe'.

20 Georg Vobruba, 'Internal Dynamics and Foreign Relations of the European Union', in Bach et al., *Europe in Motion*, pp. 59–77.

21 Monika Eigmüller, *Grenzsicherungspolitik*, Wiesbaden 2007.

22 Erre az egyik válasz a European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union (ismertebb nevén a FRONTEX) felállítása volt; lásd *Official Journal of the European Union, Council Regulation (EC) No. 2007/2004*, 26. 10. 2004.

lenti, hogy az uniós integráció elmélyülése szorosabb szövetség belső érdekközösséghez vezet, ami viszont lehetetlenné teszi az egyes tagállamok számára, hogy a saját külön érdekeiket érvényesítsék a nem uniós tag szomszédjaikkal folytatott politikájukban. A végeredmény pedig az lesz, hogy nő az igény a szomszédos államokkal szembeni közösségi szintű külpolitikára.

A szomszédosági politikát olyan, a Bizottság javaslataként megfogalmazódó politikaként tervezték meg, amely megfelel az EU által elért integrációs szintnek és a szomszédos államokkal szembeni külpolitikaként fog működni. Úgy alakították ki, hogy külön-külön alkalmazható legyen az egyes szomszédos országokkal való kapcsolatokban. A tagfelvétel mindenivel szembeni általános feltétele az *acquis communautaire* teljes elfogadása, a szomszédosági politikában azonban más a helyzet, mivel itt „speciális partneri viszonyokat” hoznak létre, amelyeket az EU és a szomszéd ország minden kétoldalú szerződése esetében az adott ország sajátosságainak megfelelően alakítanak. Ugyanakkor azonban az Európai Szomszédosági Politika koncepciója olyan, sokféle egyéni szabályzást egységes keretbe olvasztó átfogó EU programként is szolgál, amelyben testet ölt a „barátok által alkotott gyűrű” eszméje. Ezt a programot a Bizottság irányítja, egyes közösségi szintű elemeket beemelve a külpolitikába.

Mindent egybevetve, az Európai Közösségi Politika két dolgot valósít meg: kielégíti a „szomszédos országokkal szembeni közösségi szintű külpolitika” kialakításával kapcsolatos szükségletet, és ezzel párhuzamosan biztosítja a Bizottság külpolitikai térnyerésével kapcsolatos érdekének érvényesülését.

V. Egy új politikai alku felajánlása

Európa dinamizmusa elméletének²³ keretén belül úgy értelmezem az Európai Szomszédosági Politikát, mint a prosperáló mag önérdekvezérelt segélyezési politikájának az uniós perifériára való kiterjesztési kísérletét. Hadd idézzem fel ismét az EU prosperáló magja és a periféria közötti kapcsolatokban tetten érhető burkolt alkut, ami az egymás utáni uniós bővítésekhez vezetett: az EU a perifériáján levő országoktól elvárja a modernizáció terheinek és a kirekesztéssel kapcsolatos intézkedéseik költségeinek elfogadását *most*, ennek fejében korlátozott részvételt biztosít a prosperitásból *most*, és kilátásba helyezi a *későbbi* uniós tagságot és ezzel együtt a prosperáló magba való teljes integrálódást.

Mi a különbség a szomszédosági politika és a bővítési politika között a centrumot és a perifériát érintő költséget és hasznot illetően? Ami az EU hasznát illeti, az ESZP-t úgy alakították ki, hogy a lehető legközelebb legyen a bővítési politikához: politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok az EU-val, ezzel együtt a periféria átfogó gazdasági és politikai stabilizálása. A vonatkozó uniós dokumentumok másrészt inkább (nem meglepő módon) a szomszédok számára megnyíló előnyöket hangsúlyozzák erőteljesen: „Az ESZP célja, hogy a szomszédos országokat ré-

23 Vobruba, 'Die Dynamik Europas', p. 75.

tésnek kell követnie, hogy az európai értékeknek történő elköteleződés a tagság nélkülözhetetlen előfeltétele (I-1 (2) cikkely). Az Európai Szomszédosági Politikát elindító szövegben is hasonló megfogalmazást találunk: „A szomszédokkal kialakítandó privilegizált viszony a közös értékekhez fűződő kölcsönös elköteleződésre épül, amelyek közé főként a jogrend, a jó kormányzás, az emberi jogok – köztük a kisebbségi jogok – tisztelete, a jó szomszédosági kapcsolatok elősegítése, valamint a piacgazdaság alapelvei és a fenntartható fejlődés tartoznak.”²⁶

Tegyük félre, legalábbis egy időre, azt a kérdést, hogy vajon mi értelme van az „értékek” között szerepeltetni olyan dolgokat, mint „jó szomszédosági kapcsolatok” és a „piacgazdaság alapelvei”. Bármit gondoljunk is róla, az „értékek” exportálásának szánt kitüntetett szerepet társadalomtudományos értelemben – azaz az empirikus adatok részeként – komolyan kell vennünk. A jelen cél szempontjából szükségtelen a bizonyos értékeknek való elköteleződést a saját álláspontunkként elfogadni, vagy valamilyen magasabb szintű tudás alapján megkérdőjelezni a hitelességét. Ezek helyett inkább meg kell vizsgálnunk az EU értékek exportja melletti programszerű elköteleződésének az okait. Miként járulhat hozzá a tanulmányban alkalmazott megközelítés, az Európa dinamizmusának elmélete, a kérdés tisztázásához?

Az Európa dinamizmusának elmélete az EU fejlődését a különböző szereplők és csoportok érdekszámításainak összefüggésében értelmezi. A figyelem középpontjában az EU-mag azon érdeke áll, hogy a prosperitás és stabilitás határ menti területein történő elősegítésével biztosítsa a saját prosperitását és stabilitását. Ebből a szempontból közelítve az értékek exportját a prosperitás és stabilitás elősegítésének fontos eszközeként vizsgálhatjuk. Ennek az elméleti közelítésnek – amely eszközökként kezeli az értékeket – megvan az az előnye, hogy semmilyen módon nem kötelez bennünket az értékek létezésének vagy elfogadottságának a vitatására (és így elkerül minden olyan neveltséges álláspontot, amely tisztességtelennek tartja az értékekre történő hivatkozást), de lehetővé teszi azzal kapcsolatos kérdések feltevését, hogy az értékek exportjának kereteit kijelölő érdekszámítások eredményeként milyen korlátai vannak ennek az exportnak. Ebben a keretben azt a különös osztályozást is megérthetjük, amely „értékként” tünteti fel a „szomszédosági kapcsolatokat” és a „piacgazdaság alapelveit”: ezek a periféria stabilitásának és gazdasági fejlődésének előfeltételei, és így alapvető fontosságúak az EU prosperáló magja számára. Három empirikus érv erősíti azt a hipotézist, hogy az EU-nak a szomszédosági politika keretében történő értékelexportja az érdekszámítások logikáját követi.

Először, a különböző partner országok közötti összehasonlítás megmutatja, hogy az EU nem egyforma módon kezeli őket, annak ellenére, hogy az „értékhiányuk” ugyanolyan, vagy nagyon hasonló. Ez nem egyeztethető össze az értékek exportját önmagában vett célként kezelő

²⁶ Ugyanaz. Egy másik hasonló megfogalmazásra lásd Regulation (EC) No 1638/2006 of the European Parliament and of the Council of 24 October 2006, laying down general provisions establishing an European Neighbourhood and Partnership Instrument (Preamble and Art. I (3)).

logikával, és erősíti azt a hipotézist, hogy az egyes szomszédos országok különböző mértékű geopolitikai fontossága nagyobb jelentőségű, mint a bennük megvalósuló értékek. Ez magyarázhatja azt is, hogy az EU miért vonakodik a hasonló értékszempontú megközelítéstől egyes észak-afrikai országok esetében. Ennek oka, hogy ezek az országok fontos szerepet játszhatnak a bevándorlás megfékezésében, valamint az EU és az USA között a politikai befolyásért folytatott küzdelemben.²⁷

Másodsor, a hosszabb időtávra kiterjedő összehasonlítás kimutatja, hogy egy periférián levő országot az EU kezdetben az ország értékdeficitjére hivatkozva távol tart magától, majd később – miközben az „értékhiány” ugyanolyan mértékű marad – ugyanazt az országot az uniós tagság komoly várományosaként nevezi meg. Értékszempontú megközelítésből ez következtetlen magatartás. Mindenesetre azt jelzi, hogy egy ország vagy régió stratégiai fontosságának változása fontosabb az EU tevékenységének meghatározásában, mint az értékek helyzete az adott térségben. Ez magyarázhatja az EU 2001. szeptember 11. után változó álláspontját a török tagsági kérelemmel kapcsolatban.²⁸

Harmadszor, az EU-t dilemma elé állítja egyes periféria-országokkal való kapcsolata. A demokratikus értékek exportja bizonyos politikai erők megerősödéséhez vezethet, aminek romboló hatása lehet az ország és az EU kapcsolataira, akár azért, mert az EU-val szemben ellenséges politikai erők a demokráciát a saját pozíciójuk hosszú távú megerősítésére használnák fel, akár azért, mert a demokratizálás a politikai helyzet olyan ideiglenes destabilizálódáshoz vezetne, aminek a költségei túl nagyok lennének és bizonytalan lenne a kimenetele. „A rövid távú stabilitás célja ezért fontosabb, mint a demokrácia hosszú távú fejlesztésének célja.”²⁹

Az értékek exportja és a stabilitáshoz fűződő érdek közötti viszony megítélésének mindhárom fenti esete bizonyítja, hogy a periféria politikai stabilitása az EU szomszédsági politikájának meghatározó eleme. Azt is mutatják ezek a példák, hogy az értékek exportja csak a stabilitás elősegítését célzó politika keretében és annak részeként folytatható.³⁰ Nem állítom azt, hogy az EU értékekkel kapcsolatos kijelentései egyszerűen csak minden kötelező tartalom nélküli retorikai fordulatok lennének. Ennek elméletileg nem lenne értelme és empirikusan is messze járna a valóságtól, mivel az EU valóban határozottan törekszik az emberi jogok, a demokratikus intézmények és a jogrend erősítésére a környezetében. Ezek az erőfeszítések eszközül szolgálnak a prosperitás és stabilitás céljához és ez módosítja (vagy módosíthatja: ennek eldöntése empirikus kér-

27 Michael Emerson et al., *The Reluctant Debate: The European Union as Promotor of Democracy in its Neighbourhood*, CEPS Working Document 223/2005, Brussels, p. 22.

28 Ugyanaz, p. 12. A török tagsággal kapcsolatos geostratégiai érvelésre lásd Vobruba, *Die Dynamik Europas*, p. 90.

29 Kelley, 'New Wine in Old Wineskins', p. 46.

30 Az teljesen más kérdés, hogy az Európai Uniónak vajon kell-e hivatkoznia (valószínűleg igen) az identitása kifejezésekor értékekre, és ezt a kérdést meg kell különböztetni attól, hogy ténylegesen léteznek-e (valószínűleg nem) az értékeken alapuló uniós kötelek. Az első kérdésre lásd Rainer M. Lepsius, 'Identitätsstiftung durch eine europäische Verfassung', in Robert Hettlage and Hans-Peter Müller (eds), *Die europäische Gesellschaft*, Konstanz 2006, pp. 109–127, és a másodikra, Sylke Nissen, 'European Identity and the Future of Europe', in Bach et al., *Europe in Motion*, pp. 155–174.

dés) a lényegüket, de semmi esetre sem teszi hiteltelenné az értékek exportját. Éppen ellenkezőleg: meggyőzően érvelhetünk a mellett, hogy az EU határai mentén elhelyezkedő országokban csak az „értékek” stratégiai érdekként felfogott terjesztésével, valamint a demokratizálódás és a nagyobb prosperitás és politikai stabilitás együttes segítségével érhető el tartós javulás.

Az értékek exportjával kapcsolatos vizsgálódás eredménye a következő: a szomszédsági politika sikere nagymértékben a periféria együttműködési készségétől függ, ez pedig azon múlik, hogy az adott országok elfogadják-e az Európai Szomszédsági Politika által felkínált politikai alku feltételeit. Az összehasonlítás alapján világos, hogy a szomszédsági politika a bővítési politikánál kevesebbet kínál a perifériának. Az e politikát vizsgáló társadalomtudósok már utaltak erre: „Az ESZP többet követel a szomszédoktól és cserébe csak gyenge ösztönzőket kínál.”³¹ Röviden: „Kisebb a mézesmadzag.”³²

Mindez nem jelent megfellebbezhetetlen ítéletet az Európai Szomszédsági Politika jövőbeli sikerességét illetően. A szomszédok együttműködési készsége tekintetében a döntő tényező az, hogy a politikai lehetőségek spektrumán elhelyezve miként látják és értékelik a közösség által tett ajánlatot. Nincs okunk arra a feltevésre, hogy ezen a spektrumon csak alternatív módon a szomszédsági politika és a tagság szerepelhet lehetőségként.

VII. A szomszédok együttműködéssel kapcsolatos számításai

Az Európai Unió fejlődésében beépült expanziós mechanizmus van. E mechanizmus az EU prosperáló magja és perifériája közötti kapcsolatok és közös érdekek eredménye. Az EU magjának érdeke a gazdaságilag prosperáló és politikailag stabil periféria, és ez a mag a bővítések eredményeként alakult ki. Ez mindmáig egymás utáni bővítési köröket hozott. Az uniós tagság kilátása erős ösztönzőnek bizonyult a periféria számára, gazdasági és politikai modernizációra, illetve az EU-mag által rájuk bízott funkciók ellátására sarkallva őket. Így a bővítési politika egy, a centrum és a periféria közötti politikai alku nyugodott: az ütközőzóna-funkció és a modernizációs terhek elfogadása most, a későbbi uniós tagságért cserébe. Az Európa dinamizmusa elmélet e keretein belül az is kimutatható, hogy bár a periféria uniós értékek iránti elköteleződésének volt szerepe ebben a folyamatban, de ez eszköz jellegű volt és alárendelődött a központi mag stabilitással kapcsolatos domináns érdekének, és éppen ez az érdek jelöli ki az EU-ból a perifériába irányuló értélexport kereteit. Ez azt jelenti, hogy a bővítés nélküli expanzió – azaz a bővítési politikából az Európai Szomszédsági Politikába való átmenet – politikájának döntő kérdése az, hogy a periféria a jövőbeli tagság bármiféle re-

31 Smith, 'The outsiders', p. 772.

32 Kelley, 'New Wine in Old Wineskins', pp. 36. Hasonló megközelítést használ Smith in 'The outsiders', at p. 770.

ménye nélkül elfogadja-e ezeket a terheket. Más szóval, az új helyzet alapkérdése, hogy a centrum és a periféria közötti alku akkor is működik-e, ha a feltételek kevésbé előnyösek a perifériának.

Az érintett uniós szereplők rögtön a kezdetektől nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a szomszédsági politika sikere azon múlik, hogy a periféria országai elég vonzóknak találják-e a számukra tett ajánlatot. A döntő kérdés tehát a következő: „A csatlakozás célja bizonyosan az elképzelhető legerősebb ösztönzője a reformnak. De miért ne lehetne egy kevésbé ambiciózus célnak ugyanaz a hatása?”³³ Mi lehet az az ösztönző, amely az EU-val való együttműködésre sarkallja a szomszédos országokat az Európai Szomszédsági Politika alapján? Hiba lenne azt feltételeznünk, hogy a periféria országai szükségszerűen a felkínált tagság és a szomszédsági politika összehasonlítására alapozzák az EU-val való együttműködésükkel kapcsolatos számításukat. E feltételezés megfelelnek arról a lehetőségről, hogy ezeknek az országoknak más alternatívák is lehetnek, vagy legalábbis gondolhatják azt, hogy vannak ilyen alternatívák. Az EU és a periféria közötti együttműködés kilátásaival foglalkozó elemzésnek így rekonstruálnia kell maguknak a periféria országainak a várható költségekkel és előnyökkel kapcsolatos számításait. A periféria országai általi számításoknak a tagság és a szomszédsági politika közötti választásra redukálása ahhoz a feltételezéshez vezetne, hogy nem látnak az EU-n kívüli alternatívát. Ez pedig azt jelentené, hogy a kivételt, az EU-tól való, alternatív lehetőség nélküli függést (vagy azt, hogy az EU óriási vonzereje miatt az egyes lehetőségek közötti nincs verseny) fogadnánk el szabályként. Ez elméletileg hibás és politikailag naiv feltevés lenne. Lehet, hogy az EU reálisan értékeli a helyzetet, mikor önmagáról mint „a szomszédjai számára szóba jöhető egyik vonzási pólusról”³⁴ ír, de nem kellene azt gondolnia a szomszédsági politikája kialakításakor, hogy a szomszédos országok nem tudnak majd neki ellenállni.

Ez azt jelenti, hogy az együttműködési készség alapjául szolgáló döntő tényezők azok az összehasonlítások, amelyeket *maguk* a szomszédos országok végeznek el az Európai Szomszédsági Politika és az e politikával szemben *általuk* látott alternatívák között. E tekintetben jelentős különbségek vannak a periféria egyes országai és országcsoportjai között. Az eddigi elemzések alapján egy kétdimenziós elemzési sémát alkothattunk. Világos, hogy az együttműködési készség egyrészt attól függ, hogy a szomszédos ország valójában mit vár az EU-tól, másrészt pedig azoktól az alternatív lehetőségektől, amiket a szomszédos ország lát a saját számára a szomszédsági politikával szemben.

Elméletileg hasznos és politikailag ésszerű lenne az Európai Szomszédsági Politika keretében készült országjelentések annak érdekében történő értékelése, hogy kimutassuk az uniós szomszédok együttműködéssel kapcsolatos számításaira gyakorolt hatásaikat. Kiindulhatunk a következő négy lehetőségből:

- Az ország keveset vár az EU-tól és kevés alternatívája van. Ennek

33 Prodi, 'A Wider Europe'.

34 Ugyanaz.

EURÓPAI UNIÓ

következtében nagyon kis mértékben érdekelt az ESZP-ben való részvételben, különösen azért, mert az ország megítélése szerint alapvető problémái vannak, és nem gondolja, hogy az EU túl sokat segíthet ezek megoldásában. Mindennek eredményeként az ESZP itt nem sok szerepet játszhat.

- Az ország sokat vár az EU-tól és kevés alternatívája van. Az egyik jele annak, hogy egy ország így látja a helyzetét, hogy túlzóan moralizáló retorikát alkalmaz az EU-hoz való közeledés vagy csatlakozás iránti vágyának erős kifejezéséhez. Nagyon valószínűtlen, hogy ez a periférián levő ország megítélése szerinti megfelelő feltételekkel történő partneri viszonyhoz vezet. Ennek következtében irracionális reakciók alakulhatnak ki, ami a politikai elszigetelődés irányába sodorja az országot. Így itt a szomszédsági politika bizonyos mértékig számításba jöhet, de a kialakuló együttműködés az állandó politikai frusztráció miatt instabil lesz.

- Az ország keveset vár az EU-tól és jó tényleges alternatívái vannak. A szomszéd országnak ilyen esetben (viszonylag) erős pozíciója van. Az ország nagy valószínűséggel együttműködési viszonyt alakít ki az EU-val az Európai Szomszédsági Politikán kívül.

- Az ország sokat vár az EU-tól és jó tényleges alternatívái vannak. E helyzetben az ország fenntartja a hosszú távú erőfeszítéseit az EU-hoz való csatlakozásra. A szomszédsági politika itt szóba jöhet, de képtelen kezelni az Európai Unió központi problémáját: „Nem folytathatjuk vég nélkül a bővítést.”³⁵ Ezért ennek az Európai Szomszédsági Politika által elképzelt stabil együttműködéshez vezető együttműködési számításnak az előfeltétele e politika központi céljának – bővítés nélküli expanzió – feladása.

Fordította Nyilas Mihály

³⁵ Ugyanaz.

WALTER LORENZ

A szociális munka és az új társadalmi rend: a szolidaritást gyengítő neoliberalizmus elutasítása*

A szociális munkát körülvevő világ ma nagyon különbözik attól a világtól, melyben a legtöbben szociális munkásnak tanultunk, és a változások, melyekkel szembe kell néznünk, mélyrehatóak. Mint a tanulmány rámutat, ezek a változások nem csupán a szociálpolitika rendszerének megváltozását, hanem alapvetően a társadalmi viszonyok újrendezését, azok neoliberalis alapokon való modellezési kísérletét jelentik. Ilyen feszült körülmények között érthető, hogy a szociális munkások gyakran megpróbálnak nem tudomást venni ezekről a változásokról és visszahúzódnak saját gondozói kapcsolataik megnyugtató világába, ahol a módszerek, melyeket képzésük során tanultak, még mindig érvényesíthetők, vagy egyszerűen bekapcsolódnak a szolgáltatások új típusú rendszereibe, anélkül, hogy különösebben megkérdőjeleznék azt. Azonban egyik megközelítés sem teszi fel azt a kérdést, hogy mit jelenthet a „szociális” szó ezeknek a változásoknak a fényében, és hogy milyen módon tudják a szociális munkások a közélet szociális dimenziójáért vállalt felelősségüket teljesíteni. Ezért nem érhetjük be kevesebbel, mint hogy frontális kihívást intézünk a neoliberalizmus alapvető előfeltevései (Wilke, 2003) és azok szociális szolgáltatásokban való, sokrétű alkalmazása ellen.

A kérdés európai szintű vizsgálata rávilágít a jelenleg zajló politikai és társadalmi átalakulások nemzetközi jellegére. Európa minden részén megfigyelhető a neoliberális gondolkodás hatása, nemcsak a gazdaságban, de a politikában is, és ez a hatás még a populáris kultúrába is átszivárog. A neoliberalizmus alapelvei, a „kevesebb állam, több piac és nagyobb egyéni felelősség” a szociális szolgáltatások átszervezése során olyan követelményekben nyilvánulnak meg, mint a dereguláció, a priva-

* Walter Lorenz: Social Work and a New Social Order: Challenging Neo-liberalism's Erosion of Solidarity. *Social Work and Society*, Volume 3, Issue 1, 2005

tizáció és a flexibilizáció (Weber, 2001). Egyértelmű jeleit láthatjuk annak, hogy ezek a követelmények valamilyen módon vagy formában minden országban bekerülnek a politikába, azon belül is elsősorban a szociálpolitikába. Ez az új „univerzális politikai nyelv” egyrészt erős nyomást gyakorol a konvergencia irányába, és azt a benyomást kelti, hogy valamennyi jóléti rendszer előbb vagy utóbb elkerülhetetlenül behódol a globalizált gazdaság uralmának, melyben az egyes nemzetállamok már nem engedhetik meg maguknak, hogy saját maguk határozzák meg szociális integrációs rendszereiket, attól való félelmükben, hogy így veszítenek versenyképességükből. Ugyanakkor a globális szintű kapcsolatteremtést, kommunikációt és árucserét lehetővé tévő technikai eszközök révén felerősödnek a meglévő különbségek és egyenlőtlenségek, és ezzel teljesen új érdekkonfigurációk és kulturális közösségek jönnek létre, melyek átlépik a szolidaritás és együvé tartozás korábban létrejött határait. Ezek a látszólag ellentmondásos tendenciák a liberalizmus és a globalizáció két oldalát jelentik, melyeket azonban egyidejűleg kell vizsgálnunk. A globalizációt mint kifejezést igen gyakran használják e jelenségek összefoglaló leírására, utalva arra a folyamatra, melyben a gazdasági és kulturális tevékenységek elválnak a helyi földrajzi, politikai és kulturális kontextusuktól (Giddens, 1990). De a globalizáció nem magyarázat, és nem is természetes jelenség, „állapot, lineáris folyamat vagy a társadalmi változás végső pontja” (Held et al., 1997, 258. o.); csupán egy kiindulópont a világban kialakult kapcsolódásaink jellegét vizsgáló mély kérdésekhez.

A társadalmi kapcsolatokban jelenleg végbemenő folyamatok szociológiai elemzése rávilágít arra az egyértelmű szakadásra, amely a jelenlegi társadalmak főbb területein és intézményeiben ment végbe, és melyet úgy jellemezhetnénk, mint a modernitás második szakadását. Az első az iparosodás kezdetéhez köthető, mely, Durkheim terminológiájával élve, véget vetett a spontán szolidaritás régi világának és egy olyan történelmi időszakot indított el, melyben a társadalmi viszonyokat és a társadalmi szolidaritást célzottan meg kellett szervezni. A függőség, az elnyomás és a hatalmi dominancia új formáinak megjelenése ellenére, ez a hagyományos társadalmi kötelekektől való első eltávolodás a szabadság és felszabadulás premisszáit követte, és fejlődési folyamatában az egyéni önkifejezést állította középpontjába. Ebből eredően szorosán összekapcsolódott a liberalizmus filozófiai gondolatvilágával, mely Jefferson híres Függetlenségi Nyilatkozatában az „élet, szabadság és a boldogságra való törekvés” jogát hirdette. Az első szakadás mindig is azzal fenyegetett, hogy mind politikai, mind gazdasági értelemben ellenőrizhetetlenné válik az állam és az ipar között kialakult erős és mély antagonizmus következtében, mely kölcsönhatásaival a „nagy átalakuláshoz” vezetett (Polányi, 1940). A kapitalista piac az államtól csak a szerződéses megállapodások betartatását és a törvényes rend megőrzését várta, de minden másban saját maga akarta irányítani önmagát, míg az állam legitimitása állampolgárai szemében egyre inkább attól függött, hogy mennyire képes a kapitalizmus kielégíthetetlen nyereségvágyát féken tartani. A legtágabb értelemben ez az antagonizmus vezetett a különböző, államilag szervezett vagy államilag finanszírozott jóléti rendszerek kialakulásához, és eb-

ben a kontextusban a szociális munka megszületéséhez is. Szerepe volt – talán csak nagyon csekély és jelentéktelen – a társadalmi keretek és intézmények alakításában, melyek folyamatos kiterjesztése egyre fontosabbá vált a társadalom összetartásához a fenyegető fragmentáció, lázadások és a rend szétesése elleni állandó küzdelemben. Az átalakulás fő intézményei először a nemzetállamok voltak, melyek fokozatosan beleszólást adtak minden állampolgárunknak a politikai prioritások meghatározásába, majd ezt a modellt a jóléti államok követték, melyek célul tűzték ki, hogy az állampolgáriság ne mint elvont fogalom, hanem a közköz és felelősségek megosztásával mint napi, megélt gyakorlat valósuljon meg az állampolgárok számára (Gray, 1999). A második fontos terület a munkaerő megszervezése volt, mely a a bérből és fizetésből élők közötti szolidaritás megeremtését jelentette, olyan erős civil társadalmi mozgalmak révén, mint a szakszervezetek, melyek szerződésekkal és kollektív tárgyalásokkal küzdöttek a munka formális kereteinek megeremtéséért, és ezzel megeremtették a különböző iparágakban dolgozó, és, a kezdetekben még, a más országokban dolgozó munkások kötődéseit. A harmadik fő terület a kultúra volt, ahol az adottnak tekintett hagyományos identitások aktív megkérdőjelezése és átdolgozása révén új kulturális szövetségek jöhettek létre, bár gyakran a nacionalizmus különböző formáira jellemző harmonizációs politikák diktátuma szerint, mely a modern nemzetállam és a területi igények legitimalizálásának érdekében egy dicsőséges múlt újratemérésére törekedett. Az oktatási intézményeknek, valamint a múzeumoknak és más nemzeti intézményeknek is alapvető szerepük volt a kulturális szakadás hatásainak stabilizálásában, melyeket a kulturális identitással foglalkozó informális mozgalmak egészítették ki.

Ezek az intézményi keretek együtt egy olyan társadalmi rendet hoztak létre, melynek középpontjában, több-kevesebb sikerrel, a nemzetállam állt, mely a stabil, szerződéses kereteket garantálta a politikai, üzleti és állampolgári jogokat illetően. Ehhez a folyamathoz a szociális munka is hozzájárult azzal, hogy bekapcsolódott a nemzetállam projektjébe, és tevékenységét, céljait nemzeti szinten határozta meg: az volt a célja, hogy saját módszereinek teljes repertoárjával a társadalomba beilleszkedő, jó állampolgárokat hozzon létre. Az, hogy részévé vált a jóléti állam projektjének, segítette szakmásodását, mint ahogy az a tény is, hogy a társadalmi problémák kezelésére irányuló tudományos modernitás projektjéhez racionális eszközökkel járult hozzá, és ez a két vonulat nagyon gyakran együtt jelentkezett. E folyamat csúcspontja és megerősödése – így történelmi távlatból visszatekintve – a második világháborút követő időszakra tehető, amikor, legalábbis Európában, a nemzetállamok felfedezték a jóléti állam létrehozásából származó gazdasági, társadalmi és politikai előnyöket. A különböző politikai kultúrák eltérő jóléti rendszereket hoztak létre (Esping-Andersen, 1990) a társadalmi feszültségek és a társadalmi egyenlőtlenség legszélsőségesebb megnyilvánulásainak enyhítésére. De valamennyi rendszer társadalmi rendről alkotott víziójában közös volt az, hogy abban helye volt mindenkinek, és a szegény és gazdag, az egészséges és a beteg, a tanult és a tanulatlan kettősségeit fokozatosan és idővel megszüntethetőnek vélték. A veszélyeztetett csoportok,

melyeket ehhez a folyamathoz azonosítottak, meghatározott jellemzőkkel bírtak és ezért olyan átfogó programokkal igyekeztek segíteni őket, mint például a nyugdíj-programok, a biztosítási intézkedések, a közfoglalkoztatás, és egyéb jelentős intézményi befektetések. Az állam a fordista és keynesiánus megközelítések (Jessop, 1996) révén növelte presztizsét és legitimitását, mivel úgy tekintettek rá, mint egy olyan intézményre, mely, bár különböző mértékben és gondosan szabályozott keretek között, foglalkozik és törődik állampolgárai jólétével.

A skandináv országok a legmagasabb szinten valósították meg ezt a modernizációs folyamatot. A racionális tervezés előnyeiben hittek, mely az állami tevékenységek összehangolt kiterjesztésére épült a gazdaság, kultúra és társadalom területén. A rendszerekre jellemző kompromisszumok egy olyan formális megközelítést tükröztek, melyben a társadalmi problémák megoldása egy átfogó terv vagy rendszer részeként előbb-utóbb technikai kérdéssé válik. A nem formális tevékenységeket, például a jótékonykodás területén, modern idők előtti maradványnak vagy ideiglenes intézkedésnek tekintették, addig is, amíg a formalizált intézkedések fel nem váltják azokat (Gould, 2001).

Bár ez a megközelítés továbbra is erősen tartja magát a jóléti tervezés egyes területein, lassan azonban átadja helyét a társadalmi szolidaritás egy másik modelljének, melyet legnyilvánvalóbban az Egyesült Államokban, a neoliberális hazájában hirdetnek. Ez az új – vagy inkább nagyon is régi – modell a szociális biztonságot, a társadalom veszélyeztetett tagjait és csoportjait védő, nehezen kivívott formális rendszereket a gazdasági fejlődés gátjának tekinti, és az állam jóléti kérdésekben betöltött központi szerepét túlságosan dominánsnak és irányítóknak tartja. Az új irányzat a fordista megközelítés hanyatlását jelenti és a társadalmi viszonyok informalizálásaként lehetne összefoglalni, melyet jól példáz az informális keretek térnyerése a társadalmi viszonyok már korábban azonosított főbb területein.

Az informális keretek visszatérése különösen a munka világára jellemző (Altvater és Mahnkopf, 2002). Míg a munkások mozgalmi a megélhetéshez szükséges fizetést, egészséges munkakörülményeket és biztos munkahelyet biztosító formalizált szerződéses keretekért harcoltak, most azt tapasztaljuk, hogy növekszik az alkalmi, informális foglalkoztatás aránya. Richard Sennett (1999) a rugalmas munkaerő létrehozását a „személyiség korróziójaként” írja le. Míg a szakszervezetek számos országban befolyásuk elvesztésével és csökkenő taglétszámmal küzdenek, egyre több dolgozó kénytelen szerződéses kereteken kívüli munkát vállalni, mely a „dolgozó szegények” jelenségéhez vezet. Közben terjed az árnyékgazdaság, mellyel egyre több tevékenység kerül ki az adó- és társadalombiztosítási rendszeren kívülre. Az informalizálás legszükségesebb eseteiben a teljesen illegális munka, és a maffiózó típusú főnökök megjelenése olyan hálózatot hoz létre, mely a nők, gyermekek és szegény emberek kizsákmányolására épül, és gazdasági előnyt kovácsol azok kiszolgáltatott helyzetéből.

Hasonló jelenségek kísérik a politikai akarat formálásának folyamatát. Mind szubnacionális, mind szupranacionális szinten egyre fontosabb szerepet játszanak a közvetlen demokratikus mandátummal nem rendelkező

szereplők és szervezetek közötti kapcsolatok, az olyan szervezetek kialakulása révén, mint a Világkereskedelmi Szervezet, a Világbank és a transznacionális vállalatok, melyeknek hatalmukban áll, hogy diktálják a választott kormányoknak azokat a feltételeket, melyekkel hajlandóak az adott országban maradni. Befolyásuk, a társadalmi mozgalmak és konkrét ügyek köré szerveződő akciócsoportok befolyásával együtt, politikai hangsúlyeltolódást idéz elő, a képviselő formális csatornáinak formáitól az informális felé. A lobbizás a politikai képviselő legláthatóbb informalizálása, míg a direkt cselekvés egyéb formái az illegális szektor felé is elmozdulhatnak, és a kormányzás általános válságát okozhatják, a politika számos területén. Így nemcsak egyes lakóterületek válnak teljesen kormányozhatatlanná, hanem egész országok és régiók jutnak hasonló sorsra, és válnak informális hatalmi törekvések áldozatává, a különböző terrorista szervezetek, „hadurak” és korrump politikusok tevékenysége révén. Mindez ahhoz vezet, hogy a formális politika vonatkozásában általános csalódottság alakul ki, különösen a fiatalok körében, akik egyre kevésbé használják szavazati jogukat politikai részvételük eszközéül (Hertz, 2002).

Az informalizáltság a kulturális szférában is terjed, ahol a hagyományok, konvenciók és formális struktúrák elveszítik befolyásukat az emberek felett. A kulturális körvonalak elmosódnak és életmódváltásként jelennek meg, melyeket egyre inkább a divat irányít, s melyek nem járnak elkötelezettséggel, emellett átmenetiek, hiszen bármikor megváltoztathatók. Az identitás egy projektté válik, melyet meg kell valósítani, és nem valami, aminek meghatározott jellege van. Ez jelentős erőfeszítésekkel és problémákkal jár, különösen az olyan csoportok esetében, mint a férfiak, akiknek a kulturális és társadalmi identitása korábban dominánsnak és adottnak számított. Ma a férfi lét ezernyi módja mind problematikus (Böhnisch, 2003).

De mielőtt egy teljesen negatív nézőpontból elítélnénk ezeket a változásokat – és ez az eset áll fenn akkor, amikor a fordista „jóléti nemzetállamot” tekintjük normának –, el kell ismernünk azokat a pozitív, felszabadító aspektusokat, melyeket az informalizálás megjelenési formái magukban hordoznak. A munka területén az emberek valóban visszanyerhetik méltóságukat azzal, hogy visszatalálnak a fizetett foglalkoztatás valamilyen formájába, ahelyett, hogy a jóléti szolgáltatások felhasználóivá degradálódnak, valamint a vállalkozási kultúra is rengeteg produktív és kreatív energiát szabadíthat fel, mint ahogy azt meg is figyelhetjük az informatikai szakemberek rohamosan növekvő számában, például Indiában. Az új keretek között valószínűbb, hogy az informális munkát előbb elismerik majd munkaként, például az olyan nők esetében, akik beteg vagy idős rokonaikat gondozzák, és a harmadik szektorban folytatott gondozási tevékenységek, gyakran új termelési modellként, összekapcsolódnak az informális gazdasággal, például a fogyatékosok részére vagy az általuk végzett tevékenységekben.

A politikában az informális szektor gyakran játszik frissítő, megújító szerepet azzal, hogy megnyitja a közvetlen képviselő csatornáit, mellyel kihívást intéz a politikai pártokon belüli hatalmi struktúrák ellen. Az EU különösen nagy hangsúlyt fektet a részvétel erősítésére, és számos pro-

jekt és program célja, hogy közvetlen találkozások jöjjenek létre a különböző országok akciócsoportjai között. Az új elektronikus média által nyújtott rugalmasságot ügyesen kiaknázva sok csoport képes arra, hogy gyorsan, az országhatárokon túl szervezze meg támogatottságát és tiltakozó akciót, és ezzel erős politikai csoportosulásokká válnak.

A formális normák eróziója a kulturális megnyilvánulásokban is hatalmas energiákat és az önkifejezés lehetőségeit szabadította fel. Az internetes blogoktól kezdve a hagyományos közösségek és az ökológiai életformák iránti érdeklődés új formáin át, új kapcsolódások jönnek létre, melyekben az emberek túllépnek a nemzeti országhatárokon, hogy megismerjék és megosszák közös érdeklődési körüket, hogy erős szövetségeket hozzanak létre, partnereket találjanak, hogy beszélgessenek, és részévé váljanak e végtelenül változatos közösségek életének. Ez az a korszak, mely lehetővé teszi az emberek számára, hogy valóban azok legyenek, akik, megvállassák identitásukat, és olyan új közösségeket hozzanak létre, melyeket semmiféle hagyomány nem korlátoz.

Az informalizálás jelenségeiben megmutatkozó kettősség természetesen meglehetősen problematikus, mivel a fentebb ismertetett, pozitív jelenségek gyakran indokul szolgálnak a korábban vázolt intézkedésekhez és azok gazdasági, politikai kihasználásához. Ezért sürgősen szükség van annak pontos elemzésére, hogy a liberális hagyomány egyes irányai milyen körülmények között lehetnek hatásosak, és ami még fontosabb, hogy miként lehet azok felszabadító lehetőségeit a gyakorlatba átültetni a jelenlegi európai szociálpolitikák kontextusában. Ez a folyamat nem rendelkezik egy beépített mechanizmussal, hanem inkább kihívást jelent a társadalom szervezési képessége számára, hogy képes legyen megtalálni azokat a struktúrákat és folyamatokat, melyek leginkább enyhíthetik a szövetedést és kirekesztést, melyek kockázatként mindig is jelen voltak a felvilágosodás és modernizáció folyamataiban.

Ez az a pont, ahol reflexiónk a szociális munkára irányul, arra a szakmára, mely minden baljóslat ellenére nem tűnt el a színről, akkor sem, amikor a jóléti állam ennyire más irányt vett. Éppen ellenkezőleg, a szociális munka iránt nagy a kereslet, a szakma fellendülőben van, és még azokban az országokban is növekvő ágazatnak számít, ahol az ideológia inkább nélkülözné azt. De ebben a megnövekedett keresletben alapvető veszély rejlik, mellyel csak akkor tudunk szembeszállni, ha megvizsgáljuk a szakma fejlődésének történetét. A történelmi vizsgálódásból világosan kiderül, hogy a szociális munka fontos eleme volt a modernizációnak, mely a társadalmat a modernitás és az iparosodás körülményei között integrálta. Túl azon a konkrét segítségen, melyet az egyéneknek, családoknak és közösségeknek nyújtott a szükségleteik szerint, hozzájárult annak az elképzelésnek a megerősítéséhez, hogy a nemzetállam egy sikeres vállalkozás, hogy a társadalom képes szembenézni a szociális problémákkal, és hogy ezek a problémák elsősorban aberrációk és alkalmazkodási nehézségek, melyek célzott beavatkozással helyrehozhatók, és így a nemzeti szolidaritás sikeres lehet. Ezért a szociális munka nemcsak hogy megoldotta a problémákat, de hozzájárult a problémák egy bizonyos módon történő definiálásához, olyan megközelítést és értelmezést adott, mely segítette igazolni és legitimálni a jóléti és szociális ke-

retrendszer teljes koncepcióját. Alkalmazott szociálpolitikaként működött, anélkül, hogy ennek különösebben tudatában lett volna. Ez ma is így van, amikor az új szociálpolitikai célkitűzések igyekeznek a szociális munkát saját szolgálatukba állítani, anélkül, hogy ezt különösebb kritikai reflexió kísérné.

Ezért kijelenthetjük, hogy ma a szociális munka ismét meghatározó szerepet játszhat az informalizálás folyamatainak valamilyen irányú értelmezése révén: vagy instrumentálissá válik a társadalmi kapcsolatok egyre erősödő privatizációjában – addig, amíg az emberek cselekedeteiket teljesen individualista módon szemlélik majd, és ahol a segítségnyújtás elsősorban abból fog állni, hogy a szolgáltatások felhasználóiból kisvállalkozókat faragjon (vagy legalábbis úgy tegyen, mintha erre lenne esély); vagy azt tekinti feladatának, hogy a társadalmi viszonyok szociális dimenziójának fontosságát újra megerősítse, a társadalmi szolidaritás elsődlegességét, mint alapvető emberi állapotot hangsúlyozza és gyakorolja, és ezzel egy merőben más konnotációt adjon az egyes beavatkozásoknak. A szociális munkának fel kell ismernie, hogy már most aktív részese annak a projektnek, amely nemcsak a jóléti államot alakítja át, de a jóléti viszonyokat is, és ezért felül kell vizsgálnia teljes módszertanát abból a szempontból, hogy az alkalmas-e arra, hogy hozzásegítse a társadalmi viszonyokat az életképességhez a globalizáció körülményei között. Ahhoz, hogy ennek a kihívásnak megfeleljen, a szociális munka módszertanának sokkal kifinomultabb elemzésre kell épülnie az emberi autonómia, cselekvés és azonosság kérdéseiben, mint amit a neoliberalizmus nyújt, absztrakt ideológiai és a versenyképes egyéni vállalkozás egyoldalú hangsúlyozása révén. Ezzel egy sokkal differenciáltabb gyakorlat alakul majd ki, mely együttesen alakítja a társadalmi viszonyokat a beavatkozások mikrostruktúrájának szintjén, ahelyett hogy azokról, mint esetleges dolgokról, tudomást sem venne.

Két példával illusztrálhatjuk, hogy mit jelentene ez a gyakorlatban. A szociális munkások minden országban részt vesznek az „aktiváló” programokban. Ez azt jelenti, hogy feladataik közé tartozik a jóléti szolgáltatások igénybe vevőinek motiválása, különösen a tartósan munkanélkülieket vagy a gyermeküket egyedül nevelőket illetően, ti. arra, hogy keressek az aktív részvétel lehetőségeit a munkaerőpiacon. Ezt a feladatot két, teljesen eltérő nézőpontból szemlélhetjük. Ha úgy értelmezzük, hogy segít abban, hogy az emberek felülemelkedjenek a függőség állapotán, az aktiválás megfelel a szociális munka legrégebbi szakmai, módszertani elveinek, mind pszichológiai értelemben, a freudi én-képességek megerősítése révén, mind a közösségi munka szintjén, az önségítés támogatása révén. Azonban az aktiválást büntető politikai intézkedésnek is tekinthetjük, melynek célja, hogy a rászorultsági felméréshez hasonlóan azonosítsa és elkülönítse az „érdemteleneket”, a „potyázókat”, akik saját lustaságuk fenntartására használják a jóléti rendszert. Az aktiválás feladatát a szakma Európa szerte vegyesen fogadta, a teljes elutasítástól a lelkes elfogadásig: voltak, akik visszaütöztették, hogy a szerintük politikailag és etikailag erősen megkérdőjelezhető feladatokban részt vegyennek, mások lelkesen üdvözölték ezt az új cselekvési tért, melyben lehe-

tőséget láttak arra, hogy a szociális munkát társadalmilag és gazdaságilag még „relevánsabbá” tegyék.

A lényeg azonban nem az a kiragadott módszertani kérdés, hogy az aktiválást lehet-e „kedves”, gondoskodó, nem büntető jelleggel végezni a hideg, bürokratikus, rendőri módszerekkel szemben. A fő kérdés az, hogy ezek a beavatkozások milyen szociálpolitikai kontextusban zajlanak. Ha a politikai program büntető megközelítést ír elő, melynek célja, hogy elkülönítse az érdemeseket az érdemtelenektől, akkor a felhasználók még a legbarátságosabb megközelítést sem fogadják el, mi több, sokkal gyanakvóbban tekintenek majd a „barátságos rendőr-szociális munkásra”, és a bizalomvesztés még rombolóbb lesz, amikor lehullik a segítőkészség álarca. Az ide vonatkozó tanulmányok azt találták, hogy a jóléti juttatások igénybevevői igen különbözően fogadták az aktiváló programokat (Hvinden et al., 2001), attól függően, hogy az intézkedések milyen szociális állampolgáriságot közvetítenek. Másszóval, ha az aktivizáló programok egy olyan szociálpolitikai koncepció és megközelítés részét képezik, mely az érintett szereplők és intézmények közötti felelősség megosztását hirdetik és erősítik, akkor lehet motiváló hatásuk, és a fogadtatásuk kedvező lesz, mivel a társadalmi szolidaritás alapvető garanciái megmaradnak. Ha azonban a politikai szándék nyilvánvalóan arra irányul, hogy a felelősséget átruházza az egyénekre, és ezzel kizárja őket a közös kockázatmegosztás közösségéből, akkor érezhető ellenállás tapasztalható, ahogy az a *workfare* vagy a szociális juttatások igénybe vétele helyett munkára ösztönző programokban megfigyelhető, például az Egyesült Királyságban (Lodemel és Trickey, 2000). Ez azt jelenti, hogy az ilyen programok végrehajtásában részt vevő szociális munkásoknak aktívan be kell kapcsolódniuk a szociálpolitika szintjén a tényleges programok alakításának befolyásolásába, ugyanakkor segíteniük kell a felhasználókat annak megértésében, hogy mi a politikai szándék, és hogy milyen módon tudják a politikai cselekvést szükségleteik érvényesítésére felhasználni. Azok a jóléti rendszerek, melyek a passzivitást erősítik, valóban károsak és degradálóak, valamint az, hogy valakinek van munkája, valóban fontos része az egyén identitásának és önbecsülésének. De ez nem azt jelenti, hogy bármilyen munkával meg kell elégedniük – éppen ellenkezőleg, ma a munka társadalmi jelentőségét újra meg kell erősítenünk, és újra kell fogalmaznunk, pontosan azért, mert a társadalmak egy új társadalmi rend kihívásával és a társadalmi szolidaritás átalakításának új kérdéseivel néznek szembe. Ezért alapvetően téves a neoliberalizmus azon megközelítése, hogy nem vesz tudomást a munka társadalmi dimenziójáról, és – kiszakítva a társadalmi kötelékek rendszeréből – egy üres cseremechanizmussá degradálja azt. Ebből a szempontból jó példával járnak elől a skandináv országok azzal, hogy egyensúlyt teremtenek a munkába való visszatérést ösztönző intézkedések, valamint a valódi munkahelyteremtés konkrét lépései és az új munkahelyek létrehozása között. És ami még fontosabb, ezekben az országokban társadalmi konszenzus alakult ki arra vonatkozóan, hogy az adók a társadalmi szolidaritás kifejezésének és az egyenlőtlenségek csökkentésének legitim eszközei. Így az aktiválás a formális jóléti keretek garanciáin belül elsősorban nem a társadalom irányításának eszközt jelent, hanem az integrációt

segíti, de ugyanezek az intézkedések biztonságos politikai környezet nélkül alkalmi, informális foglalkoztatáshoz és marginalizálódáshoz fognak vezetni.

Második példánk a decentralizációra vonatkozik, mely a szociális szolgáltató struktúrák széles körű átalakítását jelenti, Európában jelenleg azzal a állítólagos szándékkal, hogy a szolgáltatásokat közelebb vigye az emberekhez. A szociális munkának is régi célja, hogy olyan közösségi alapú szociális szolgáltatásokat hozzon létre, melyeket a közvetlen felhasználói csoportok szükségletei és érdekei szerint alakítanak ki. De az átalakítást sok egyéb program és szándék befolyásolja, mint például a szolgáltatásokhoz rendelkezésre álló költségvetés, a szolgáltatások részleges privatizációja, melynek célja a verseny- vagy legalábbis a kvázipiaci körülmények létrehozása, és a minőségirányítási rendszerek bevezetése, melyek lehetővé teszik a költséghatékonyság átlátható mérését (Harris, 2003). Ezekben a szándékokban ott rejlik az a veszély, hogy a társadalom átruházza a felelősséget az egyénre, vagy legalábbis a közösségekre. A decentralizáció könnyen olyan eszközzé válhat, mely növeli a társadalmi különbségeket, semmissé teszi az általános társadalmi szerződést, és a társadalmi problémák által legsúlyosabban érintetteket teszi felelőssé a problémák megoldásáért. A munkára aktiváló programokhoz hasonlóan itt sem arról van szó, hogy általában minden kezdeményezést elutasítsunk vagy teljesen kritikátlanul elfogadjunk, hanem minden azon múlik, hogy mennyire pontosan értelmezzük a kezdeményezések mögött megjelenő politikai intézkedéseket, és azon belül mennyire védjük és erősítjük a társadalmi szolidaritást, ahelyett, hogy megszüntetnénk azt.

Mindezekben a példákon túl, ha figyelembe vesszük, hogy a neoliberalizmus mennyire áthatja a szociálpolitikát, világos programot vázolhatunk fel a szociális munka gyakorlata számára. A szakma választás előtt áll: vagy alkalmazkodik ezekhez a politikai körülményekhez és a szociálpolitika kritika nélküli kiszolgálójává válik, amire fennállása óta még soha sem volt példa, még akkor sem, amikor a nemzetállam projektjének igyekezett nagyvonalakban megfelelni; vagy egy olyan cselekvési keretet kell kidolgoznia, mely kritikus távolságot tart ettől a programtól, és egy autonóm elemzésre építve vizsgálja, hogy mi történik a társadalom szövetével az informalizáció következtében.

Ez különösen fontos a szociális munka néhány alapvető feladatában, melyek irányt is mutathatnak arra vonatkozóan, hogy az új társadalmi rendhez milyen módon tudunk hozzájárulni. Például amikor veszélyeztetett vagy elhanyagolt gyermekekkel foglalkozunk, a beavatkozás egyik legalapvetőbb elve a stabilitás és a folytonosság biztosítása. A folytonosság alapelve nem a gyermekvédelmi gyakorlatban gyakran jellemző intézményi merevséget és a bürokratikus eljárások erőtétését jelenti, hanem emlékeztet arra, hogy a szociális munkások – túl azon, hogy a közvetlen válsággal foglalkoznak – a társadalmi kötelek fenntartását és létrehozását is feladatuknak tekintik, s ez alapfeltétele annak, hogy a gyermekekben kialakuljon az alapvető bizalom és magabiztosság. Az alapvető bizalom az önbizalom és a társadalmi környezet iránt érzett bizalom közötti dialektikus kölcsönhatásként jön létre, és a beavatkozásoknak a tapasztalatok egymást kölcsönösen megerősítő körét kell létre-

hozni, melyben e polaritás mindkét véglete megtalálható. Az informális keretek csak akkor megfelelőek, ha az elkötelezettség, megbízhatóság és az elszámoltathatóság kontextusában valósulnak meg. Ez nemcsak a gyermekek szempontjából kulcsfontosságú – a felnőtteknek is stabil környezetre van szükségük: nem egy elnyomó stabilitásra, hanem olyan megbízható szerződéses keretekre, melyek csökkentik az élet kiszámíthatatlanságát, melynek valamennyien ki vagyunk téve. Ez még a gazdaságra is igaz – maga a piac is nagyon kedvezőtlenül reagál az instabilitásra és a kiszámíthatatlanságra. Amit hasznos lenne a piactól megtanulni – szemben a tervgazdasággal, mely ebben egyértelműen kudarcot vallott –, az a folyamat, amellyel a kiszámíthatatlanság csökkenthető. Ez valahogy úgy működik, mint egy folyamatos részvételre épülő szavazati rendszer, ahol a vevők és eladók kapcsolatban állnak egymással, ideális esetben egy nyitott és méltányos csere formájában, melyben az áru értéke megállapítható (Wilke, 2003). Ez a liberalizmusnak valóban egy olyan eleme, mely átvihető a társadalmi kapcsolatokra – az, hogy az értékek tárgyalások útján alakíthatók, amennyiben ezek a tárgyalások a közös ügy iránti elkötelezettség jegyében és az egymástól való függés elfogadásával zajlanak. Csak egy ilyen folyamatban megengedhetőek a vesztesékek nélküli, indokolt kompromisszumok.

Sok tekintetben a szociális munkások előtt álló napi feladatok párhuzamokat mutatnak a segélyszervezetek azon dolgozóinak munkájával, akik a háború utáni vagy katasztrófa utáni helyzetekben dolgoznak. Javasolná-e nekik bárki is, hogy a segítségnyújtás elve a 2004 decemberében pusztító cunami áldozatai esetében például az legyen, hogy „mindenki gondoskodik saját magáról”? A segítségnyújtás sikere ma teljes mértékben attól függ, hogy képesek leszünk-e megteremteni a koordinációt a segítségnyújtás helyi szintű, egyedi, informális erőfeszítései és a nemzetközi szervezetek között, anélkül, hogy ez előbbi értékét csökkentsenék.

Ehhez hasonlóan, a globalizáció globális kormányzási struktúrákat igényel, és nemcsak nemzetközi szinten, mint ahogy ennek szükségességére lassan a globális játék nagy játékosai is rádöbbennek (Gray, 1999), hanem helyi szinten is. A nemzetközi nézőpont nem a helyi nézőpont alternatívája, hanem éppen ellenkezőleg, a szükséges referenciapont ahhoz, hogy tágabb összefüggéseikben is megértsük a helyi fejlemények jelentőségét. A függőség és kölcsönös függőség önmagukban még nem jelentenek fenyegetést az emberi törekvésekre, csupán azok szükséges előfeltételei. De a rend és szolidaritás hálózatait létrehozó struktúráknak és folyamatoknak tárgyalási folyamat eredményeként kell létrejönniük, nem külső hatás következtében. Személyes szinten ezt minden szociális munkás megtapasztalja a szociális szolgáltatások felhasználóival folytatott munka során, de ezt a tapasztalatot a strukturális és politikai szinteken is érvényesíteni kell, ami a szociális munkásoknak nem csak felelősségük, hanem az ehhez szükséges sajátos tapasztalattal és szaktudással is rendelkeznek. Most arra van szükség, hogy egyesítsük a különböző szinteken szerzett tapasztalatokat (melyeket az uralkodó politika gyakran szeret különválasztani), és együtt konkrét stratégiákat dolgozzunk ki annak érdekében, hogy legyőzhessük az individualizációt, az informa-

lizálódás és a társadalmi kapcsolatok fragmentációjának fenyegető hatásait.

Fordította Juhász Katalin

Irodalom

- Altvater, E. and Mahnkopf, B. 2002: Globalisierung der Unsicherheit – Arbeit im Schatten, schmutziges Geld und informelle Politik. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Böhnisch, L. 2003: Die Entgrenzung der Männlichkeit – Verstörungen und Formierungen des Mannseins im gesellschaftlichen Übergang. Opladen: Leske und Budrich.
- Esping-Andersen, G. 1990: The Three Worlds of Welfare Capitalism, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1990: The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity.
- Gould, A. 2001: Developments in Swedish Social Policy: Resisting Dionysus. Basingstoke: Palgrave.
- Gray, J. 1999: False Dawn – The Delusions of Global Capitalism. London: Granta.
- Hannerz, U. 1992: Cultural Complexity, Studies in the Social Organisation of Meaning, New York: Columbia UP.
- Harris J. 2003: The Social Work Business. London: Routledge.
- Held, D., Goldblatt, D., McGrew, A. and Perraton, J. 1997: The globalisation of Economic Activity, in: New Political Economy, 2, pp. 257–277.
- Hertz, N. 2002: The Silent Takeover: Global Capitalism and the Death of Democracy. London: Arrow Books.
- Hvinden, B., Heikkilä, M. and Kankare, I. 2001: Towards Activation? The changing relationship between social protection and employment in Western Europe, in: M.Kautto, J. Fritzell, B. Hvinden, K. Kvist and H. Uusitalo (eds.): Nordic Welfare States in the European Context. London: Routledge, pp. 168–197.
- Jessop, B. 1996: Post-Fordism and the State, in B.Greve (ed.): Comparative Welfare Systems – The Scandinavian Model in a Period of Change. Basingstoke: Palgrave, pp. 165–183.
- Kautto, M., Fritzell, J., Hvinden, B., Kvist, J. and Uusitalo, H. (eds.) 2001: Nordic Welfare States in the European Context. London: Routledge
- Lodemel, I. and Trickey, H. (eds.) 2000: An Offer You Can't Refuse: Workfare in International Perspective. Bristol: Policy Press.
- Polanyi, K. 1940: The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time. Boston: Beacon Press.
- Sennett, R. 1999: The corrosion of character – the personal consequences of work in the new capitalism. New York/ London: Norton.
- Weber, S. 2001: Durchgequirlt im Wohlfahrtsmix – Regionale Trägerlandschaften zwischen politischen Vorgaben, Überlebenskämpfen und der Klientel, in: Neue Praxis, 5, pp. 445–458.
- Wilke, G. 2003: Neoliberalismus. Frankfurt: Campus.

IAIN FERGUSON

Neoliberalizmus, harmadik út és szociális munka: tapasztalatok az Egyesült Királyságból*

Az elmúlt két évtized jelentős részében az az elképzelés, miszerint a piacnak, mint a társadalom fő szervező elvének nincs alternatívája, egyfajta közös érvelést jelentett, melyet nemcsak a neoliberális jobboldal, de a „harmadik út” formájában a szociáldemokrata gondolkodók és politikusok is elfogadtak. E tanulmány nemzetközi tapasztalatok, valamint az Egyesült Királyságban szerzett tapasztalatok alapján kritikai áttekintést nyújt a neoliberalizmus főbb állításairól, értékeli, hogy milyen módon alakították a harmadik út által meghatározott szakpolitikák a szociális munkát az Egyesült Királyságban, és végül, az utolsó részben azt vizsgálja, hogy az elmúlt években kialakult antikapitalista mozgalom milyen módon járulhat hozzá egy új, társadalmi igazságosságra épülő, elkötelezett szociális munka kialakulásához.

Bevezetés

Antonio Gramsci, az olasz marxista gondolkodó egyik meghatározásában a „józan ész” nem egyéb, mint a „burzsoázia mindennapi ideológiája” (idézet Forgacs 1990). Ezzel a kijelentéssel Gramsci arra a folyamatra utalt, melynek során a társadalom domináns csoportjainak elképzelései és feltevései megkérdőjelezetlenül és magától értetődően beépülnek miliók gondolkodásába. Ily módon az 1990-es évek jelentős részében a neoliberális gondolkör, és különösen az a feltevés, hogy a „piacnak nincs alternatívája”, a világon sokak gondolkodásában – így a szociális munka és szociális gondoskodás számos résztvevőjénél is – meghatározó elemé vált.

Nagy-Britanniában a kapitalista racionalitás e megkérdőjelezetlen elfogadása mélyreható következményekkel járt a szociális munka szem-

* Iain Ferguson: Neoliberalism, the Third Way and Social Work: the UK Experience. Social Work and Society, Volume 2, Issue 1, 2004.

pontjából. Kialakult – John Harris megfogalmazásával – az „üzleti alapon működő szociális munka” (Harris 2003), melyben nem a társadalmi igazságosság és egyenlőség a meghatározó, hanem a „value for money”, az értékarányos ráfordítás, és ahol a vezetők (menedzserek) elsődleges feladata, hogy a költségvetéssel gazdálkodjanak, és nem az, hogy a kliensek szükségleteire választ találjanak. Itt az alkalmazottak gyakran demoralizált szakemberek, akik egyre inkább elidegenednek e szervezetektől és a szociális munka jelenlegi formáitól (Jones 2000).

E tanulmányban három témakörrel szeretnék foglalkozni. Először megvizsgálom, hogy milyen hatásai voltak a neoliberális politikának nemzetközi szinten, illetve Nagy-Britanniában. Másodsor kritikus áttekintést nyújtok a harmadik út gondolatköréről, illetve arról, hogy a harmadik utas megközelítések mit jelentettek a szociális munka számára Nagy-Britanniában. Végül rámutatok a neoliberalizmussal szemben kialakuló növekvő ellenállásra, mely a Világkereskedelmi Szervezet elleni, hatalmas antikapitalista demonstrációval kezdődött Seattle-ben, és azóta is egyre erősödik, mivel az eredetileg antikapitalista mozgalom egyre inkább háborúellenes jelleget ölt (Bircham és Charlton 2001; Reza 2003). A radikális társadalmi mozgalmakra válaszul a múltban gyakran alakultak ki radikális mozgalmak a szociális munkán belül is (Thompson 2002). Ha egyáltalán lehetséges ez, hogyan kapcsolódhat a szociális munka a világszerte megjelenő neoliberalizmus- és háborúellenes mozgalmakhoz?

A neoliberalizmus mérlege

Susan George író és aktivista szerint a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és a Világkereskedelmi Szervezet elmúlt két évtizedben hirdetett gazdasági ideológiájának, a neoliberalizmusnak három fő pillére van: a befektetés szabadsága, a tőkeáramlás szabadsága, valamint minden áru és szolgáltatás szabad kereskedelme, beleértve az élő organizmusok és szellemi termékek kereskedelmét is (és hozzátehetnénk, hogy az új GATS¹ megállapodások értelmében idetartoznak a szociális gondoskodás és a szociális munka szolgáltatásai is) (George 2001). Érdeemes megjegyeznünk, hogy az egyik árucikk, mely nem élvez ilyen mozgási szabadságot, az az emberi munka, mint ahogy azt az egyre drágóbb menekültjogi törvénykezés is bizonyítja.

Ennél tömörebb és kifejezőbb George Monbiot író és aktivista megfogalmazása, miszerint a neoliberálisoknak egy fő elképzelésük van – az, hogy a társadalom minden kérdésben vesse magát alá a nagy üzleti érdekeknek (Monbiot 2001).

A neoliberalizmus ideológiájának védelmében két fő érvelés fogalmazódott meg. Az egyik szerint a kapitalizmusnak nincsen alternatívája, mivel a kapitalizmus jelenti „az egyedüli lehetséges játékteret”. Ezt az érvet világszerte milliók utasítják el, melyre az utolsó részben még visszatérek.

¹ Általános Egyezmény a Szolgáltatások Kereskedelméről (General Agreement on Trade and Services) (*a ford.*).

A másik fő érv szerint mindenki profitál majd az IMF és a WTO által folytatott neoliberális politikából, mint ahogy a dagálllyal nemcsak az óriási szállítóhajók, de a kis hajók is révbe érnek. A gazdagság majd lassan és fokozatosan eljut a leggazdagabb nemzetektől a legszegényebbekig. Ezt az érvelést nem csak az antikapitalista tiltakozók utasítják el egyre erősebben, hanem vezető közéleti személyiségek is. A globalizáció határait vizsgáló éles kritikájában például Joseph Stiglitz, aki 1997–2000 között a Világbank vezető közgazdásza, majd 2001-ben a közgazdaságtan Nobel-díjasa volt, a következőképpen érvel:

A liberalizációt igen gyakran nem az ígért növekedés, hanem növekvő nyomorúság kíséri. Még akik nem vették el munkájukat, azok is egyre növekvő bizonytalansággal találják szembe magukat (Stiglitz 2002, 17).

E növekvő nyomorúság mértékét kifejezően tükrözi az ENSZ által minden évben kiadott, emberi fejlődést vizsgáló jelentés, a *Human Development Report*. Az idén júliusban kiadott jelentés a következőket mutatja: az 1990-es években az átlag jövedelem 54 országban csökkent és 21 – elsősorban afrikai országban – romlottak a jövedelmek és a várható életkor mutatói. De nem csak Afrikában csökkent az életszínvonal. Latin-Amerikában például Ecuadorban, Venezuelában és Paraguayban az elmúlt tíz évben szintén csökkent az életszínvonal, míg Argentína – melyet az IMF sztár tanítványának tartanak – egyik krízistől a másikig bukácso. Hasonló életszínvonal-csökkenést figyelhetünk meg Ukrajnában, Kazahsztánban, Tádzsikisztánban és Oroszországban is. További tény, hogy az elmúlt évtizedben a gazdagok és szegények közötti globális szakadék tovább növekedett, és jelenleg a leggazdagabb 1 százalék annyi jövedelemmel rendelkezik, mint a legszegényebb 57 százalék összesen. Ez emberi oldalról azt jelenti, hogy világszerte naponta 30 000 gyermek hal meg olyan betegségben, mely megelőzhető lett volna.

Figyelembe véve azt a tényt, hogy Nagy-Britanniában 1997 óta az Új Munkáspárt kormányoz, mely állítása szerint szakított a korábbi, 18 évig tartó thatcheri politikával, feltételezhetnénk, hogy javulás következett be a szociális munka mint szakma és, ami még fontosabb, a szociális munka szolgáltatásait igénybevevő emberek szempontjából. Mennyire valósult ez meg? A harmadik út politikája, melyet az Új Munkáspárt 1997-től napjainkban is képvisel, vajon lehetővé tette-e a szociális szolgáltatások potenciális és tényleges felhasználói számára, hogy megkapják azt a szolgáltatást, amelyre ténylegesen szükségük van? Milyen hatással volt a harmadik út politikája szociális munkára?

A „harmadik út”

A „harmadik út” gondolatát az 1990-es években fogalmazták meg szociáldemokrata és balközép gondolkodók és politikusok. Az USA-ban először Clinton elnöksége alatt jelent meg (Callinicos, 2001), és azóta a világ sok, baloldali gondolatokkal szimpatizáló rendszere tette magáévá. Például egy idén júliusban rendezett konferencián, melynek célja (ismét!) annak megvizsgálása volt, hogy mit is jelent a harmadik út valójában, nemcsak a harmadik út szokásos követői voltak jelen, mint Gerhard

Schröder és Bill Clinton, de olyanok is, mint Thabo Mbeki Dél-Afrikából, Meles Zenawi Etiópiából, és az új munkáspárti elnök, Lula, Braziliából.

Nagy-Britanniában 1997 – Tony Blair és az Új Munkáspárt kormányzása – óta beszélhetünk a harmadik út térhódításáról, melynek során igen expliciten kidolgozták és alkalmazták a harmadik út elképzeléseit. (Ebben jelentős szerepe volt Anthony Giddens brit szociológusnak – lásd elsősorban Giddens 2000). Ebben a tanulmányban azokra a tapasztalatokra fogok koncentrálni, melyek az Egyesült Királyságban e fogalom alkalmazása során felmerültek.

A kezdetektől fogva a harmadik út egy olyan új politikai, szakpolitikai megközelítésként jelent meg, mely átlép a régi, hagyományos jobboldal és baloldal kategóriáin. Blair kedvenc jelzőjével élve, a harmadik út egy *modern* megközelítést nyújt, mely azzal definiálja önmagát, hogy mi *nem*: egyrészt nem „régimódi”, statikus szociáldemokrácia, de nem is korlátlan szabadpiaci kapitalizmus. Ehelyett inkább kimondottan nem-ideologikus, és olyan pragmatikus megközelítést vall magáénak, mely merít mind a jobb-, mind a baloldal legjobb hagyományaiból és csak az érdeklí, „ami a gyakorlatban működik” – de erre a gondolatra majd még később visszatérek. Ebben a megközelítésben a baloldal az általa vallott értékek révén definiálja magát, melyek változatlanul megmaradnak, de egy megváltozott világra kell alkalmazni őket. Tony Blair és Gerhard Schröder egyik politikai állásfoglalásának szavaival:

Az igazságosság és a társadalmi igazság, a szabadság és az esélyegyenlőség, a mások iránt érzett felelősség és szolidaritás – időtlen értékek. A szociáldemokrácia soha sem fogja őket feláldozni. De ahhoz, hogy ezek az értékek relevánssá váljanak mai világunkban, olyan reális és előrettekintő politikára van szükség, mely megfelel a 21. század kihívásainak. A modernizáció lényege, hogy alkalmazkodjunk az objektíven megváltozott feltételekhez, és nem az, hogy közvélemény-kutatásokra reagáljunk (idézve Callinicos 2001, 9).

A bürokratikus államkapitalizmus és a féktelen szabad piacgazdaságra épülő kapitalizmus korlátai egyaránt jól ismertek, így itt nem kívánok ezekről beszélni. Amit azonban szeretnék itt megvizsgálni, az a harmadik út követőinek, így Anthony Giddensnek is az az állítása, hogy a harmadik út nem ideológiai megközelítést jelent. Valóban erről van-e szó, vagy ahogy Perry Anderson fogalmazott, a harmadik út valóban nem egyéb, mint a „neoliberalizmus ideológiai burka”? (Anderson 2000, 11)

A továbbiakban szeretném bebizonyítani, hogy az állítás, miszerint a harmadik út nem ideológiai megközelítést jelent, nem felel meg a valóságnak, mivel a harmadik út két igen erős ideológiai pillérre épül.

a) A neoliberalizmus elfogadása

Az Új Jobboldal képviselőihez hasonlóan, a harmadik út követői azt a nézetet vallják, hogy „a piacnak nincs alternatívája”. Úgy vélik, hogy a globalizáció következtében minden kísérlet, mely nem a világpiacnak való teljes alárendelődést jelent, utópisztikus és ésszerűtlen. Így például a 1997-ben a brit szakszervezeti szövetség (TUC) ülésén elmondott beszéd-

ben Tony Blair szerint a kormányzás modernizálásának első feladata egy olyan gazdaság létrehozása, mely teljes összhangban van az új globális piaccal, és mely a vállalkozást és a rugalmasságot ötvözi az emberek kreatív potenciáljának kiaknázásával (Blair 1997).

Valójában az Új Munkáspárt a konzervatívokat is megszegyenítő szenvedéllyel és lelkesedéssel vetette bele magát a piaci elvek érvényesítésébe. Jelenleg Nagy-Britannia a brit történelem eddigi legkisebb társasági adójával büszkélkedhet, mely alacsonyabb, mint Európa bármely más országában, vagy az USA-ban és Japánban; a munkaerőpiac kevésbé szabályozott, mint az USA-ban; és töretlenül folyik a közszolgáltatások privatizációja, bár most a Köz- és Magánszféra Partnerség (*Public Private Partnership – PPP*) új keretei között (Monbiot 2000). Az Új Munkáspárt piac iránti elkötelezettségét bizonyítja, hogy a júliusban Londonban rendezett harmadik út konferencia pénzügyi támogatói között olyan szereplőket találunk, mint a British Airways, a Citigroup és a híres modernizáló, a brunei-i szultán. Nem véletlen, hogy Nagy-Britannia egyik vezető gazdasági kommentátora úgy utalt a harmadik utasokra, hogy „ők a szabad piac rajongói, akik megtanulták a »Stairway to Heaven«² akkordjait játszani” (Elliot 2003).

A szegénység kérdését illetően a Joseph Rowntree Foundation közel-múltban végzett kutatása azt mutatta, hogy bár kis mértékben csökkent a szegénység 1997 óta, ez a csökkenés azonban csak ahhoz volt elég, hogy a szegénység szintje ismét elérje a 1995-96-os szintet, és az alacsony jövedelmi küszöb alatt élő emberek száma még mindig kétszerese a 20 évvel ezelőtti értéknek (JRF 2002a). Skóciában növekedett az alacsony jövedelmű háztartásokban élők száma és a legújabb adatok azt mutatják, hogy nincs változás a szegénységben élő gyermekek számát illetően (JRF 2002b).

b) Társadalmi autoritarizmus

A piac teljes elfogadása mellett azonban megjelenik az a felismerés, hogy a kapitalizmus mélyreható társadalmi megosztottságot teremt, mely – beavatkozások nélkül – társadalmi feszültségeket kelthet, és romboló hatással lehet a közösségekre is. Így az Új Munkáspárt politikája a kezdetektől fogva a társadalmi kohéziót hangsúlyozta, és ehhez a társadalmi bevonás nyelvezetét használta. E megközelítés „puha” oldala, mely inkább a Blair kormányzat korai időszakára volt jellemző, a társadalmi befogadásra koncentrált, mely elsősorban a munka, mint „egyenlősítő tényező” révén valósítható meg. A társadalmi bevonás törekvését tükrözik azok a jelenlegi szakpolitikák is, mint például a *Sure Start* (Biztos kezdet) program, melynek célja, hogy azokat az egyenlőtlenségeket kezelje, melyekkel a szegényebb területeken élő gyermekeknek és szülőknek kell megküzdeniük, valamint azok a programok, melyek a felhasználók bevonására fektetik a hangsúlyt, például a mentálhigiéna területén. A Munkáspárt politikáját azonban egy sokkal dominánsabb vonás

² Utalás a Led Zeppelin együttes lassú, lírai számára (*a ford.*).

is jellemzi, különösen a második kormányzati időszakban: egy olyan mélyreható társadalmi autoritarizmus, mely egyaránt merít a kommunitarizmusból, a keresztényszocializmusból és az elektorális rendszerek durva vonásaiból, és melynek legnyilvánvalóbb megjelenési területei a menekültügyi politika, az ifjúságpolitika és a mentálhigiénia egyes aspektusai. Több ilyen területen az Új Munkáspárt továbbment annál, mint ameddig a konzervatívok el mertek volna menni. Például a menekültügyi politika vonatkozásában az Új Munkáspárt politikáját olyan lépések fémjelzik, mint a pénzbeli segélyt felváltó utalványok degradáló rendszerének bevezetése, olyan menekültügyi fogvatartó központok alkalmazása, ahol a gyermekeket akár egy évig is benntarthatják és olyan menekültügyi intézkedések bevezetése, melyek elválasztják a menekülteket közösségeiktől vagy családjaiktól és az ország különböző területeire telepítik át őket. Ez utóbbi gyakorlatot egy nemrégiben készült tanulmány azzal ítélte el, hogy az a szélsőjobb kedvében akar járni (Robinson et al. 2003). Az ifjúságpolitikát illetően az új munkáspárti kormányzat Skóciában jelenleg egy olyan törvényi szabályozást készül bevezetni, mely lehetővé teszi majd, hogy a szülőket – az esetek többségében a szegény, gyermekeket egyedül nevelő anyákat – bebörtönözhessek azért, ha gyermekeiket nem tudják ellenőrzésük alatt tartani (Scottish Executive 2003); míg az új mentálhigiénára vonatkozó törvényhozás a skót határtól északra és délre egyaránt bevezeti majd a kötelező közösségi őrizetet a mentálhigiénás problémákkal küzdők számára. Ez egy olyan intézkedés, melyet a mentálhigiénében érintett szervezetek többsége ellenez, és melyet még a konzervatívoknak sem sikerült annak idején kieroszakolniuk.

Mit jelentett ez a harmadik út típusú megközelítés a szociális munka számára Nagy-Britanniában?

Egy közelmúltban írott tanulmányában a Szociális Munka Országos Intézetének (*National Institute for Social Work*) volt igazgatója beszámolt arról, hogy mit tart a szociális munka pozitív aspektusainak jelenleg, Nagy-Britanniában. Olyan tényezőket említ, mint a „Biztos kezdet” (*Sure Start*) féle programok beindítása, a felhasználók és gondozók fokozottabb bevonása a szakpolitika alakításába, új keretrendszer bevezetése a szociális munka felsőoktatási képzésében, Kiválósági Központok (*Institutes of Excellence*) létrehozása Angliában és Skóciában, valamint a Szociális Gondozási Tanácsok (*Social Care Councils*) létrehozása Nagy-Britannia különböző részein. Leírásában e példák mind arra szolgálnak, hogy a szociális munka jelenlegi egészséges állapotát igazolják (Statham 2003).

További pozitív aspektusként azt is hozzátehetnénk, hogy az Új Munkáspárt valóban másként viszonyul a szociális munkához mint a korábbi konzervatív kormányok: megközelítése pragmatikusabb, kevésbé ideológikus, és ilyen értelemben a harmadik út gondolatkörét tükrözi. Például az értékmaximalizálást célzó értékelési keretrendszer, a „legjobb érték” program (*Best Value Framework*) elvileg lehetővé teszi a helyi önkormányzatok számára, hogy megtartsák a szolgáltatások feletti ellenőrzés jogát, ha bizonyítani tudják, hogy hatékonyabbak, mint a magánszektor; pragmatikus szemlélete, mely abból indul ki, hogy mi működik a gyakorlatban, nyíltan elutasítja, hogy ideológiai indíttatású lenne és kimondott célja, hogy a szociális munka által nyújtott válaszokat objektív bizonyí-

tékokra alapozza; mentálhigiénés programjának emellett deklarált célja, hogy megtalálja a középutat a szolgáltatások igénybevevőinek elképzelései és a közbiztonság szükségessége között.

Az Új Munkáspárt eredményeinek e pozitív értékeléseit azonban két fő hiba jellemzi: először is erősen egyoldalú képet festenek a szakpolitika alakulásáról. A felhasználók bevonását illetően például igaz, hogy a felhasználókat jobban bevonták a szakpolitika kialakításába, arra azonban sokkal kevésbé találunk bizonyítékot, hogy ennek bármiféle hatása lett volna a tényleges szolgáltatásokra. A közösségen belüli kötelező kezelést például a mentálhigiénés szolgáltatásokat igénybe vevők minden egyes szervezete hevesen ellenezte, de jövőre várhatóan mégis elfogadják törvényi szabályozásként, legalábbis Skóciában.

Másodsorban – és ez még fontosabb – az ilyen pozitív értékelések figyelmen kívül hagyják azt a kontextust, melyben e fejlemények végbe mennek. Mint Harris rámutat, ezt a környezetet továbbra is a piac kiterjesztése és a menedzserizmus (a közszféra üzleti jellegű irányításának) prioritásai formálják illetve azok a követelmények, melyeket a – az ő szavaival élve – „az üzleti alapon végzett szociális munka” támaszt (Harris 2003).

A piacosodást illetően a szociális munkát sem kerülte el az Új Munkáspárt minden szakpolitikai területét jellemző törekvés, amely a piaci erők kiterjesztését célozza (Monbiot 2000). Ez nem azt jelenti, hogy a szociális munka minden területét privatizálnák, hanem azt, hogy a szociális munkán belül piaci elveket és prioritásokat érvényesítenek, pontosan az olyan, versenyre épülő keretrendszerek révén, mint a korábban említett „*Best Value Framework*”. E verseny eredményeként két jelenséget figyelhetünk meg. Először is a gyakorlatban a szolgáltatások gyakran valóban átkerülnek a magán- vagy önkéntes szervezetekhez, melyek olcsóbban tudják e szolgáltatásokat biztosítani, mivel alacsonyabb fizetéseket és rosszabb körülményeket kínálnak munkatársaiknak. Másodsorban ez a verseny egy kvázipiaci kultúra kialakulásához vezet a helyi önkormányzatok szociális munkával foglalkozó osztályain, ahol minden a költségvetésnek van alárendelve és az elsődleges prioritás a költségek alacsony szinten tartása, mely természetesen erősen kihat a szociális munkások munkamoráljára.

Egy olyan rendszer érvényesítése, melynek elsődleges célja a költségvetés alacsony szinten tartása, olyan menedzser-központú megközelítést igényel, mely a szociális munkások fokozottabb megfigyelését és ellenőrzését vonja maga után. S bár a „menedzserizmust” nem az Új Munkáspárt találta ki, de új formában folytatta és továbbfejlesztette a konzervatívok menedzserista stratégiáit – elsősorban azzal, hogy egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a szabályozásra.

A szabályozás ilyen mértékű hangsúlyozása mögött a szociális munka és a szociális munkások iránti bizalmatlanság húzódik meg. Ez részben ugyanarra a bizalmatlanságra vezethető vissza, mint ami a konzervatív kormányzatok fogyasztói retorikája mögött megbújt a különböző szakmák képviselőivel szemben; részben pedig azt a nézetet tükrözi – melyet egyébként a konzervatívok is osztanak –, mely szerint a „szociális munka kudarcot vallott” és meg kell reformálni, vagy (a harmadik út nyelveze-

tével élve) „modernizálni” kell. De a legfontosabb talán az, hogy azt a felfogást tükrözi, miszerint a szociális munkások nem azonosulnak feltétlenül az Új Munkáspárt üzenetével, és szakmai értékeik nem illeszthetők be kényelmesen az Új Munkáspárt egyes politikai intézkedései mögött meghúzódó társadalmi autoritarizmusba.

Ez a bizalmatlanság különböző formákban jelenik meg.

Először is abban nyilvánul meg, hogy a szociális munkásokat nem vonták be azokba a főbb társadalmi programokba, melyeket az Új Munkáspárt bevezetett – például a *Sure Start*, a *New Deal* vagy a *Supporting People* esetében (Jordan és Jordan 2000).

Másodsorban, e bizalmatlanság új szabályozó testületek létrehozásához vezetett. A Szociális Gondozási Tanácsok és az Szociális Munka Kiválósági Központjai felfoghatók szakmai támogatásként, mint ahogy azt Daphne Statham javasolja, de úgy is tekinthetjük őket, hogy kézenfekvő eszközként szolgálnak ahhoz, hogy a kormányzat a szociális munkát saját céljaihoz közelítse, már csak azért is, mert e szervezetek a kormánytól függnék támogatásuk tekintetében.

Harmadsorban, e bizalmatlanság következtében a szociális munka tudásbázisát olyan megoldások alapján próbálják átformálni, melyek abból a megközelítésből indulnak ki, hogy mi az, ami működik a gyakorlatban. Nyilván senki sem fog ésszerűen olyan módszereket és megközelítéseket ellenezni, melyek működnek, szemben azokkal, amelyek eredménytelenek. E megközelítés ideológiája azonban sokkal mélyebbre megy ennél. Először is burkoltan azt sugallja (általában különösebb bizonyíték nélkül), hogy a szociális munka hagyományos megközelítései – mint az eszmunka és a közösségfejlesztés – nem váltak be. Másodsorban a bizonyítható eredményeket hangsúlyozza, és így olyan változók mérésére épít, melyek mérhetőek. Ezért nem meglepő az olyan behaviorista megközelítések megjelenése, melyek a viselkedési változást mérik, általában erősen az egyénre koncentrálnak, és kevés figyelmet szentelnek a szélesebb körű társadalmi tényezőknél. Harmadsorban, és ez a legfontosabb, a társadalmi és az egyéni változást alapvetően technikai ügynek tekinti, és nem foglalkozik értékekkel és ideológiai kérdésekkel. Ahelyett, hogy bizonyos viselkedések mélyebb okait vizsgálná, inkább abból indul ki, hogy mi az, ami működik ahhoz, hogy egy konkrét célt – például a bűnözés csökkenését – elérjünk. A korábban említett új szervezeteknek kulcsfontosságú szerepük lesz ebben a folyamatban. A „Szociális szolgáltatások modernizálása” című kormányzati tanulmány szerint az új Általános Szociális Gondozási Tanács (*General Social Care Council*) egyik célja például az, hogy

„gyakorlati segítséget nyújtson olyan megoldások keresésével, melyek a kutatások és tapasztalati adatok alapján működőképeseek, és mentesek a felesleges ideológiai hatásoktól” (idézve Harris 2003, 90).

Ahhoz, hogy a szociális munka azt a szerepet játssza, melyben az Új Munkáspárt látni szeretné, egyértelműen kulcskérdéssé válik majd a szociális munka értékeinek átalakítása, valamint az olyan kritikai nézetek és elméletek elhallgattatása vagy marginalizálása, melyek ahhoz vezethet-

nének, hogy a szociális munkások megkérdőjelezzék például a menedékkérőkkel szembeni bánásmódot vagy a fiatalok negatív színben való feltüntetését, „démonizálását”.

Szemben a neoliberalizmussal: a szociális munka válasza

Szinte már közhelynek számít az a kijelentés, hogy a szociális munka jelenleg válságban van Nagy-Britanniában. A szociális munka képzéseire jelentkezők száma folyamatosan csökken; nagyon kevés szakmai gyakorlatra van lehetőségük azoknak, akik mégis elvégzik a képzéseket; ugyanakkor jelenleg hiány van szociális munkásokból az egész Egyesült Királyságban, különösen a gyermekgondozás területén; és a kutatások és a tapasztalatok alapján kijelenthető, hogy a szociális munkások munkamorálja még soha sem volt ennyire mélyponton (Jones 2000).

Ugyanakkor sok tekintetben talán még soha sem volt ekkora szükség a képességeket erősítő, az érdekérvényesítési esélyeket növelő radikális szociális munkára. Mint erre már utaltam, nagyon kevés jel mutat arra, hogy az élet különösebben javult volna az Új Munkáspárt kormányzása alatt a szociális szolgáltatásokat igénybevevők és a szegénységi szinten vagy az alatt élők számára. Ha a kirekesztés elleni gyakorlatot nézzük, az elmúlt években egyes csoportoknak – mint például a menedékkérőknek – döbbenetes mértékű zaklatást és rasszizmust kellett elszenvedniük, melyet a kormány menekülteket elválasztó politikája és a média által vezényelt erkölcsi pánik egyaránt tüzelt (Bowes et al. 2003; Robinson et al. 2003), és amely kihatott a menedékkérők fizikai és mentális egészségére (Ferguson és Barclay, 2002).

A szociális munka szakmai vezetése azonban a mai napig egyszerűen képtelen volt arra, hogy szembeszálljon a szakmát ért támadásokkal, és gyakran inkább a ráerőltetett változásokhoz való alkalmazkodást választotta, a változások valós vagy vélt előnyei hangsúlyozásával. De mint Butler és Drakeford írja: „Nagy ára van annak, hogy a szociális munka rugalmasan kihasználja azt a kétértelmű helyzetet, mely lehetővé teszi számára, hogy megőrizze saját értékeihez való lojalitásának látszatát, miközben a politikai irányítók utasításait hajtja végre, melyek az említett értékekkel szemben teljesen más elképzeléseket és célokat tükröznek” (Butler és Drakeford 2001, 8).

Ebben a pillanatban még nem világos, hogy a szociális munka új, radikális irányzata hogyan alakul majd ki. Mint azonban azt Thompson megjegyezte, a radikális gyakorlat iránti igény a 1970-es években nem a szociális munka gyakorlatából indult ki, hanem sokkal inkább az akkoriban előtérbe kerülő, a társadalmat alapjaiban felkavaró társadalmi mozgalmak – a nők, a feketék, a homoszexuálisok és a szakszervezetek mozgalmainak – eredményeképp jelentkezett (Thompson 2002). Azt követően, hogy egy több éves folyamat során a neoliberalizmus látszólag sikeresen megszabadult ideológiai versenytársaitól, az elmúlt években ismét tömeges társadalmi mozgalmak alakultak ki, melyek túlmennek az 1990-es évek azonosulási politikáján és a kapitalizmust, illetve annak bizonyos aspektusait teszik felelőssé a szegénységért, a környezeti pusztításért és

a közelmúltban a háborúért is (Ferguson, Lavalette és Mooney 2002; valamint Ferguson, Lavalette és Whitmore 200). Ebben a stádiumban még túl korai lenne annak találgatása, hogy a szociális munka újonnan kialakuló gyakorlata milyen módon kapcsolódhat majd e mozgalmak tapasztalataihoz. Azonban vannak közös pontok az egyelőre nagyon szerteágazó mozgalmak elemei és a szociális munka egyes megközelítései és értékei között, különös tekintettel a képessé tétel (*empowerment*), az érdekvédelem és fejlesztési megközelítések egyes példáira, melyeket a harmadik világ szociális munkásai még inkább magukénak vallanak, mint a Nagy-Britanniában és az USA-ban tevékenykedő szociális munkások. Lehetséges, hogy a szociális munka 21. századi, valóban előremutató gyakorlata a neoliberalizmussal és a társadalmi autoritarizmus szemben kialakuló ellenállás ezen új hajtásaiból alakul majd ki.

Fordította Juhász Katalin

Irodalom

- Anderson, P. 2000: Renewals, in: *New Left Review* II (1). P. 11.
- Barclay, A., Bowes., I. Ferguson, D., Sim , M. Valenti 2003: *Asylum Seekers in Scotland*, Edinburgh: Scottish Executive
- Bircham, E. , Charlton, J. (eds.) 2001: *Anti-Capitalism: a guide to the movement*, London: Bookmarks
- Blair, T. 1997: *The Modernisation of Britain. Speech to the 1997 Trade Union Congress.*
- Butler, I., Drakeford, M. 2001: Which Blair project? Communitarianism, Social Authoritarianism and Social Work, in: *Journal of Social Work*, I (1), pp. 7–20.
- Callinicos, A. 2001: *Against the Third Way*, Cambridge: Polity
- Elliot, L. 2003: Third Way Addicts Need a Fix, in *Guardian*, July 14, 2003
- Ferguson, I., Barclay, A. 2002: *Seeking Peace of Mind: the mental health needs of asylum seekers in Glasgow*, Stirling: Stirling University.
- Ferguson, I., Lavalette, M., Mooney, G. 2000: *Rethinking Welfare: a Critical Perspective*, London: Sage
- Ferguson, I., Lavalette, M., and Whitmore, E. 2004, forthcoming: *Globalisation, Global Justice and Social Work*, London: Taylor and Francis
- Forgacs, D. 1990 (ed.): *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings 1916–1935*, New York University Press.
- George S.: Neoliberalism, in: Bircham. E. 2000: *Anti-Capitalism: a Guide to the Movement*, London: Bookmarks.
- Giddens, A. 2000: *The Third way and its Critics*, Cambridge.
- Harris, J. 2003: *The Social Work Business*, London: Routledge
- Jones, C. 2000: Voices from the Frontline: State Social Workers and New Labour, in *British Journal of Social Work*, 31 (4)
- Jordan, B., Jordan, C. 2000: *Social Work and the Third Way: Tough Love as Social Policy*, London: Sage
- Joseph Rowntree Foundation 2002a: *Poverty and Social Exclusion in Britain*, York: JRF.
- Joseph Rowntree Foundation 2002b: *Monitoring Poverty and Social Exclusion in Scotland* (2002). York: JRF.
- Lavalette, M., Mooney, G. (1999): New Labour, new moralism: the welfare politics and ideology of New Labour under Blair, *International Socialism*, 85, pp. 27–47.
- Monbiot, G. 2000: *Captive State*, London: Macmillan.

SZOCIÁLIS MUNKA

- Reza, F. (ed.) 2003: *Anti-Imperialism: a guide for the movement*. London: Bookmarks.
- Robinson, V., Anderson, R., Musterd, S. 2003: *Spreading the 'Burden'?* Bristol: The Policy Press.
- Scottish Executive 2003: *Putting our communities first: A Strategy for tackling Anti-social Behaviour*, Edinburgh: Scottish Executive
- Statham, D. 2003: Changing Social Work, in: V. E. Cree (ed.) *Becoming a Social Worker*, London: Routledge
- Stiglitz, J. 2002: *Globalisation and its discontents*, London: Penguin
- Thompson, N. 2002: Social Movements, Social Justice and Social Work, *British Journal of Social Work* 32. pp. 711–722.
- United Nations 2003: *Human Development Report 2003*. New York: UN.

FELLEGI BORBÁLA

Megtorlás, megértés vagy megelőzés?

(Kerezsi Klára: *Kontroll vagy támogatás: az alternatív szankciók dilemmája*, Complex Kiadó 2006.)

Szokták mondani, egy apró részletben benne van az egész is: egy konkrét társadalomtudományi kérdés mélyebb vizsgálata képet adhat az azt körülvevő jelenség teljességéről is. Különösen érvényes ez Kerezsi Klára könyvére, amely igazi ajándék a devianciák iránt érdeklődő társadalomtudományi szakmák számára. Egy konkrét témán keresztül – amely az alternatív szankciók funkcióinak változása térben és időben – egy életművet tarthatunk a kezünkben. Az elemzés átfogóan összesíti a szerző mindazon gondolatait, amelyet több évtizedes kutatói és elméleti munkája során megfogalmazott bűnről, büntetésről, büntetőpolitikáról, értékekről, igazságról, annak szolgáltatásáról és a tudomány mindezekben elfoglalt szerepéről.

Kiindulópontja, hogy „a bűnözéskontroll eszközei neutrálisak, tartalmukat mindig a politikai szándék határozza meg [...], a büntetőpolitikai irányvonal meghatározása tehát elsősorban politikai kérdés” (p. 265). Az elemzés fő kérdése, hogy a jelenlegi büntetőpolitikai folyamatok milyen irányba haladnak, ezek milyen társadalompolitikai megfontolások és értékek mentén változnak, mindebben pedig miként kap szerepet a közöség. A tanulmány nemcsak a kriminológia és társtudományai közötti kapcsolatot mutatja be, hanem a büntetőpolitikával való összefüggéseit is feltárja. A munka igazi egyediségét az adja, hogy témául egy olyan problémakört választ (a bűnelkövetés hatékony kezelése), amelynek kezeléséről szinte mindenkinek van véleménye, akárcsak a fociról. Ezen keresztül ugyanakkor a szerző konzisztensen veszi sorra a bűnözés kérdésén túlnyúló, átfogó társadalompolitika értékek számos dilemmáját. Mindehhez a tudomány eszközével nyúl, összesítve a téma legfontosabb elméleti modelljeit és empirikus eredményeit.

A könyv elsőként az elmúlt két évtized igazságszolgáltatásában és szociálpolitikájában megfigyelhető új jelenségeire hívja fel a figyelmet. A kiinduló tézisek között az alábbiakat említi: szociálpolitikai paradigmaváltás tanúi lehetünk, mely a jóléti állam eszméjéből a neo-liberális irányba mutat; a tett-arányos büntetési elv erősödése a büntetőpolitika erkölcsi szempontjainak újbóli megerősödéséhez vezet; sértettek és elkövetők jogai zéró összegű egyenlegek, amelyben az egyik erősödése szükségszerűen a másik csökkenéséhez vezet; a posztmodern világ a nagy elméletek és az abszolút értékek helyett a relatív értékek és a kis elméletek felé mozdul el; mindebben már nem tudunk átfogó elméletet adni a bűnözés okaira, így vizsgálódásaink sokkal inkább az egyéni viszonyulásokra, az érintettségre és az itt és most alkalmazható eszközökre fókuszálnak; a kockázat-kezelés-termelés és a menedzsment-szemlélet „mítoszának” fokozatos erősödése hatja át társadalmainkat; mindezt pedig a tömegkom-

munikáció egyre meghatározóbb szerepe alakítja mindennapjaink során. A kérdés tehát az, hogy mindezen jelenségek ismeretében a közösség – amely az igazságszolgáltatás meghosszabbított karjaként is értelmezett – miként tud kontrolláló vagy támogató szerepet betölteni bűncselekmények megelőzése, kezelése és a reintegráció terén.

E kérdésben a pártfogás rendszere játssza az „állatorvosi ló” szerepét, amely magában is ötvözi a kontrolláló és támogató funkciókat. A pártfogói munka során a segítő és ellenőrző funkciók hangsúlyainak változása jól mutatja azt is, hogy egy adott társadalomban miként változnak az éppen hangsúlyos társadalompolitikai és büntetőpolitikai megfontolások. A tanulmány az angol és amerikai pártfogó szolgálatok részletes elemzésével illusztrálja elméleti felvetéseit, mivel e két ország gyakorlata „jól példázza a lehetséges európai fejlődési irányokat” (p.16).

Az elemzés a bűnelkövetés jelenségét magyarázó elméletek összegzésével indul, mely átfogóan tér ki a biológiai, intraperszonális, interperszonális, kisközösségi, szomszédsági, az adott kulturális és társadalmi szintű magyarázatokra. Ezek áttekintésén keresztül kirajzolódnak a kriminológia és a társtudományok kapcsolódásai pontjai, illetve mindezek szerepe az aktuális büntetőpolitikai irányvonalak meghatározásában. A szerző végigvezeti, hogy miként vált a kriminológia elméleti tudományból alkalmazott tudománnyá, valamint központi témáinak és eredményeinek interpretációja hogyan vesztette el egyre inkább önállóságát és állt be a politika szolgálojává.

Külön fejezet tárgyalja a bűnözési félelem kialakulása mögötti folyamatokat, illetve ennek társadalomra vonatkozó hatásait. Konkrét példaként elsőként a kontrolelemek és a szabadságkorlátozás kiterjesztését leginkább illusztráló, amerikai pártfogó rendszer kerül nagyító alá. Mindezt az inkább szociális munkás gyökerekkel rendelkező, ám szintén erőteljesen az ellenőrzés irányába forduló, és a menedzsmentszemléletet egyre inkább képviselő, az Egyesült Királyságban kialakult pártfogó rendszer elemzése követi. Mindezek ismeretében különösen érdekes olvasni a kontinentális európai országok sajátos problémáiról, folyamataik különbözőségéről és azonosságairól az angolszász országokkal összehasonlítva.

Az egyes országok kapcsán tett megfigyeléseket követően a szerző ismét az elméleti szférába vezeti olvasóját, átfogóan bemutatva a büntetési elméletek és a közösség fogalma mögött meghúzódó filozófiai és gyakorlati kérdéseket. Mindezt az alternatív szankciók formáinak és legfontosabb tendenciáinak ismertetése, valamint a helyreállító igazságszolgáltatási szemlélet lehetőségeiről megfogalmazott gondolatok zárják.

Kerecsi Klára könyve igazi interdiszciplináris elemzés. Bemutatja, hogy a kockázati tényezők, az állammal szembeni bizalomvesztés, a bizonytalanság érzete¹, bűnelkövetők média általi „démonizálása” és még számos egyéb folyamat eredményeképpen miként különülnek el a „veszélyes” társadalmi csoportok a „normakövető” többségtől; a társadalom hogyan szakad ketté „kontrollálókka” és „kontrolláltakká”; a büntetések

¹ Amelyről többek között Robert Castel adott átfogó elemzést e folyóirat hasábjain (Robert Castel: A társadalmi biztonság elvesztése, *Esély*, 2005/4., 5., 6.).

és az ellenőrzési folyamatok miként szigorodnak; valamint hogy miképp nő a félelemérzet és az azonnali válaszadások népszerűsége. Mindebben kirajzolódik, ahogyan a „preventív” megközelítés „punitív” válik; ahogyan a megelőzés és válaszadás egyre inkább kizárólag a felügyeletre és korlátozásokra épül.

A fent említett, kontrollt előtérbe helyező tevékenységek gyakorlására már nem elégséges az állami rendszer, így a kisközösségek – és rajtuk keresztül a közösségi szankciók – nyújtanak segítséget a minél hatékonyabb ellenőrzésben. A zéró-tolerancia elvének képviselőjében és a büntetések szigorodása során a közösség központi fogalommá válik: „közösségi rendőrség”, „közösségi ügyészség”, „közösségi igazságszolgáltatás”, „közösségi bűnmegelőzés”, „közösségi szankció-végrehajtás” – e fogalmak jelentik a hatékony válaszadást a bűnelkövetés jelenségére. Mindebben a korábban szociális munkás háttérrel rendelkező pártfogói szolgálat is egyre erősebben vesz fel kontrolláló funkciókat, és válik híddá az állam és a kisközösségek kontrolltevékenysége között. Mindezzel párhuzamosan ugyanakkor megfigyelhető a kettős nyomtávú büntetőpolitika kialakulása is, amely eltérő módon kezeli az eltérő súlyú cselekményeket, ezzel nagyobb hangsúly fektetve az elterelés szükségességére az enyhébb kockázatot jelentő cselekmények esetén.

Mindezen szempontok mögött számos további felvetés olvasható a tudomány-politika-közvélemény kapcsolatáról; a globalizáció során vesztesékké válók kirekesztődéséről és bűnbakká válásukról; a bűnözés és a szociálpolitika kapcsolatáról; a büntetési elméletek és gyakorlatok mögött meghúzódó etikai és instrumentális megfontolásokról; közösségek Janus-arcúságáról, amelyek ugyanúgy tudnak befogadó és támogató közegként szolgálni, mint kirekesztő és marginalizáló hatással lenni tagjaik számára. Olvashatunk továbbá a közösség fogalmának jelentéséről és dilemmáiról a mai globalizálódó társadalmakban; az állam szerepének csökkenéséről és annak hatásairól, valamint a helyreállító és büntető igazságszolgáltatási szemlélet ötvözésének lehetőségeiről.

Kerezsi Klára nem ad választ arra, hogy mindezen jelenségek ismeretében hová fog eljutni az euroatlanti országok büntetőpolitikája. Arra azonban felhívja a figyelmet, hogy a jelenlegi mérlegben a kontroll és kockázatkezelés serpenyője egyre súlyosabbá válik, a támogatás és segítség serpenyője pedig folyamatosan veszít súlyából.

A könyv olvasása során felmerül a kérdés: mennyire adott és változtathatatlan egy közösség szerkezete? Nem lehet-e, hogy magával a válaszadás módjával egyben segítsük is egy közösség belső kötelékeinek megerősödését? És ha igen, hogyan érhető el mindez? Hiszen a közösségekben végrehajtandó szankciók és a közösségi bűnmegelőzés kiindulópontja pontosan az, hogy a hozzánk közel álló személyek egyaránt felelősséget érezzenek abban, hogy környezetük biztonságos legyen; a normaszegés ne maradjon válaszadás nélkül, azonban a normaszegő egyéneket ne kirekesszük, hanem lehetőséget adjunk számukra a reintegrációra.

E szempontokat hangsúlyozza a könyv által is több ponton tárgyalt, helyreállító igazságszolgáltatási szemlélet. E megközelítés alapján az érintett áldozatok, elkövetők és közösségeik közvetlenül is részt vesznek a következmények kialakításában, eredményeképpen pedig az alkalma-

zott „szankció” egyaránt reflektál az érintettek anyagi és szimbolikus szükségleteire. Ennek alapján elképzelhető, hogy a közösség aktivizálására építő büntetőpolitikai eszközök ne csak feltételként szabják meg az erős és befogadó közösségek létét. A helyreállító filozófia követésével nem kizárt, hogy egy konfliktus – akár bűncselekmény is – katalizátorként is szerepelhet egyes közösségek megerősödésében: felkiáltójelként jelenhet meg, melynek köszönhetően megtapasztaljuk, hogy a normaszegés mindannyiunknak sérelmet okoz, kialakulásában és helyes kezelésében személyes felelősségünk is lehet, és – ha csak kis mértékben is, de – mi magunk is tudunk tenni azért, hogy ez a jövőben ne forduljon elő.

A könyv egyik legérdekesebb része annak bemutatása, hogy fejlett demokráciákban a helyi közösségek hogyan váltak egyre inkább az állam meghosszabbított karjaivá a kontroll és büntetés terén. Ennek kapcsán azonban felmerül: bízhatunk-e abban, hogy mindez a kelet-közép-európai országok társadalmában még kevésbé jelent veszélyt? Nem lehet-e, hogy ebben a régióban sokkal inkább félő a közösségek nem-létezése, a támogató kötelek meggyengülése, az egyéni és közösségi felelősségek általános hátrítása, a problémák feletti elnézés, a feladatait egyre inkább lecsökkentő államra való kizárólagos támaszkodás?

A közösségi részvétellel kapcsolatos jogos aggodalmak ellenére ne felejtsük el, hogy e fogalom igazságszolgáltatásban való megjelenése a rendszerváltó országokban utat is jelentett az alternatívák felé. Példa erre hazánk 2003-ban megjelent közösségi bűnmegelőzési stratégiája², amely kapunyitóként szerepelt számos innovatív, egyénre-szabott és humánus központba helyező program elindításához, valamint kiemelte, hogy az egyes állampolgároknak és intézményeknek együttes feladata és érdeke a szabályszegés mögött meghúzódó problémák komplex kezelése és az e téren való együttműködés.

Mindent összegezve, az itt ismertetett könyv példaértékű, a maga holisztikus mivoltában, interdiszciplináris jellegében és konzisztenciájában. Kiváló tényanyag- és kérdés-gyűjtemény a jog, filozófia és egyéb társadalomtudományok iránt érdeklődők számára, így fontos forrásként szolgálhat az oktatásban, további elméleti kutatásoknál, és – nem utolsósorban – a büntetőpolitika és szociálpolitika terén dolgozó szakemberekkel való együttműködésben.

A büntetőpolitika terén, ahol manapság naponta hallhatunk „jobbnál jobb” és „logikusabbnál logikusabb” válaszokat, Kerezsi Klára a leegyszerűsítések mögé néz: olvasóját kézen fogva keresztülvezeti őt az alternatív szankciók legfontosabb elméleti és etikai kérdésein, mindig visszatérve a jelenségek mögött meghúzódó alapértékek dilemmáihoz. Műve hű példája annak, amit ma a tudománynak leginkább nyújtania kellene: hogy segítséget adjon a gyakorlati kérdések mögött meghúzódó elvek feltárásában, azok megfogalmazásában, alkalmazásában, a köztük való választásban, és hogy támogatást nyújtson a gyakorlati és döntéshozó szakemberek számára abban, hogy a vallott elvekhez konzisztensek tudjanak maradni... már, ha erre részükről is igény mutatkozik.

² A társadalmi bűnmegelőzés nemzeti stratégiája (Melléklet a 115/2003. (X. 28.) OGY. Határozathoz).

Abstracts

Mónika Bálint – János Köllő: The Labour Market Effects of Parental Leave Provisions

While Hungary operates one of the most generous paid parental leave programs in the OECD, and has exceptionally low maternal employment rate, very little is known about how the system actually works. Using rotating panel data built of quarterly Labour Force Surveys (1993-2005) the paper provides first insight into four areas: coverage, employment during the leave, time spent out of work, and wage loss associated with the leave. Labour market tightness, access to day care and travel to work conditions have significant impact on the duration suggesting that policies reducing the costs of employment might help reconcile family and work better than does the current system, heavily biased for cash benefits.

Zsuzsanna Füzesi, Judit Szilágyi, Csilla Busa, László Tistyán: Representation of the Social Environment Connected with the Roma in Mass Media and in Journalists' opinion

The objective of research on the social environment of the communication campaign entitled 'Inclusive Society' of the Phare programme carried out in 2004–2005 was twofold. On one hand, content analysis research was carried out investigating articles on the Roma published in the press during the period of the research. On the other hand, our research analysed the role of mass media in shaping prejudicial behaviour via in-depth interviews carried out among journalists. The study sums up the most important findings of the content analysis and the qualitative research. The final conclusions of the research include reference to the fact that market competition among the media may contribute to the evolution of extreme stereotypes in the public opinion, thereby increasing the prejudices of the majority society against Roma and other minorities.

Lajos Hüse, Tünde Konyáriné Ménesi: Battered Males in the Region of the Northern Hungarian Plain

In Hungary, the meaning of family violence is usually restricted to the battering of females and children. While the definition and interpretation of this phenomenon is up for debate among representatives of the feminist and the child protection approach, other victims of domestic violence – older people and males – are given little attention. This study first deals with the various conflicting approaches and then presents the results of a survey made among male victims of domestic violence. Based on the survey results available, the authors would like to prove that the general assumption that female abusers primarily abuse males psychologically, and do not use physical violence, is no longer true. The authors would also like to point out that men who are battered or feel oppressed are not likely to "fight back", i.e. they do not tend to become abusers by using their physical superiority. In addition, it is stated in the study that most mothers who use physical violence on their partners will use similar methods for controlling their children, i.e. they also batter the children.

Georg Vobruba: Expansion Without Enlargement. Europe's Dynamism and the European Neighbourhood Policy

The EU has developed its European Neighbourhood Policy as an alternative to enlargement. This policy amounts to an offer of a different kind of political deal. The EU no longer offers neighbouring countries the prospect of membership; what

is now on offer is a special relationship in exchange for agreement to carry out stabilization tasks on the periphery. This policy feeds on the EU's expansion dynamism, but this has now reached its limits. In its neighbourhood policy, as elsewhere, the EU understands itself as an exporter of values. How successful it will be depends very much on the periphery's preparedness to cooperate. To a greater extent than hitherto, it is important to bear in mind the calculations made by the neighbours about cooperation and the alternatives open to them.

Walter Lorenz: Social Work and a New Social Order: Challenging Neo-liberalism's Erosion of Solidarity

The world in which social work operates today is a very different world from that in which most of us took their social work training, and the changes we are facing are profound. This paper argues that these changes are not merely a regime change in social policy but that they are essentially about a re-ordering of social relationships and attempt to model them on neo-liberal ideas. In view of these pressures it is understandable that social workers often try to ignore those changes and withdraw into a private world of therapeutic relationships in which the methods they trained in are made to be still valid, or they simply go along with new service delivery designs without asking too many questions. Both reaction fail to question what the "social" can still mean in the light of these changes and how social workers can fulfil their mandate to be responsible for the social dimension of public life. Nothing less than a head-on challenge of the basic presuppositions of neo-liberalism and their manifold applications to social service delivery systems will thereby suffice.

Iain Ferguson: Neoliberalism, the Third Way and Social Work: the UK Experience

For most of the past two decades, the notion that there is no alternative to the market as a basis for organizing society has constituted a kind of global 'common sense', accepted not only by the neo-liberal Right but also by social democratic thinkers and politicians, in the form of 'the Third Way'. This paper will critically assess the central claims of neoliberalism in the light of experience in the UK and internationally, evaluate the ways in which Third Way policies are shaping social work in the UK, and in the final section, begin to explore some of the ways in which the anti-capitalist movement which has emerged in recent years might contribute to the development of a new, engaged social work, based on social justice

esély

2008/1

Social Policy Journal

CONTENTS

STUDIES

- 3 **Mónika Bálint – János Köllő:** The Labour Market Effects of Parental Leave Provisions
- 28 **Zsuzsanna Füzesi, Judit Szilágyi, Csilla Busa, László Tistván:** Representation of the Social Environment Connected with the Roma in Mass Media and in Journalists' opinion
- 49 **Lajos Hüse, Tünde Konyáriné Ménesi:** Battered Males in the Region of the Northern Hungarian Plain

EUROPEAN UNION

- 76 **Georg Vobruba:** Expansion Without Enlargement. Europe's Dynamism and the European Neighbourhood Policy

SOCIAL WORK

- 91 **Walter Lorenz:** Social Work and a New Social Order: Challenging Neo-liberalism's Erosion of Solidarity.
- 102 **Iain Ferguson:** Neoliberalism, the Third Way and Social Work: the UK Experience

REVIEW

- 113 **Borbála Fellegi:** Punishment, understanding, or prevention?

Abstracts